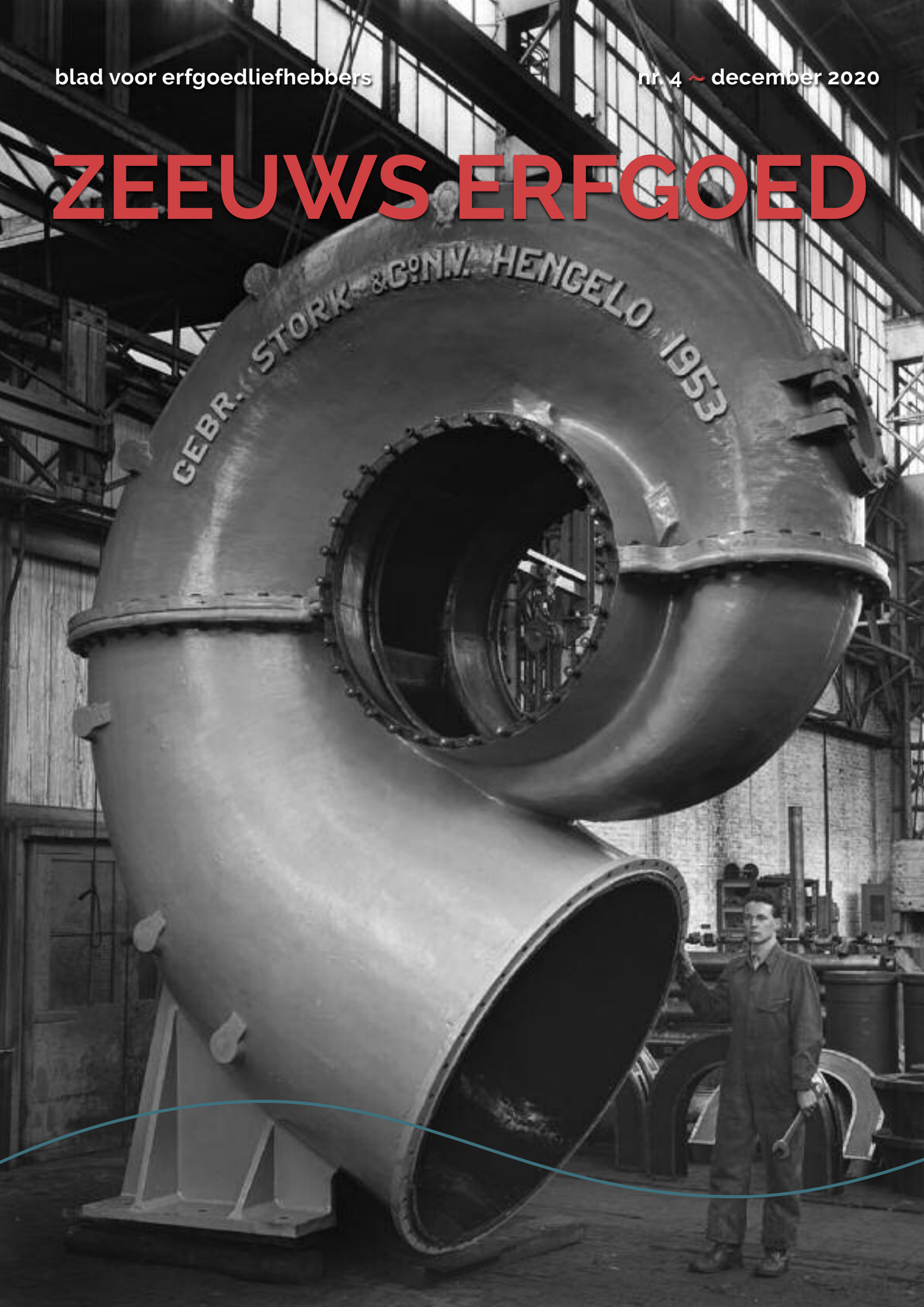

ZEEUWS ERFGOED

INHOUD

- 4 Een gemaal in Koudekerke of Middelburg?
- 8 Zeeland: Food, design en erfgoed
- 10 Het Zeeuwse landschap een ode waard?
- 14 Trots op mijn monument Authentiek met een vleugje Frankrijk
- 18 De Zeeuws-Vlaamse dialecten staan op de kaart
- 21 Luisteren op locatie Tien Zeeuwse ankerplaatsen gerealiseerd
- 24 Grensverhalen | 3 De grens onder stroom
- 27 Leerlingen motiveren voor restauratiebouw
- 28 Vondst voor het voetlicht Een opgeveste laatmiddeleeuwse(?) ankersteen uit Breskens
- 29 ERFGOEDallerlei
- 32 MOnuMENTAal

COLOFON

Zeeuws Erfgoed - blad voor erfgoedliefhebbers is een uitgave van Erfgoed Zeeland en verschijnt vier keer per jaar (ISSN 1570-5005). Erfgoed Zeeland is het centrale aanspreekpunt voor het erfgoed in Zeeland. De activiteiten van Erfgoed Zeeland worden onder andere mogelijk gemaakt door de Provincie Zeeland.

Redactie Erfgoed Zeeland

Illustraties Erfgoed Zeeland, tenzij anders vermeld

Looierssingel 2 +31 (0)118 670 870
Postbus 49 info@erfgoedzeeland.nl
4330 AA Middelburg www.erfgoedzeeland.nl

Volg ons

Steun ons Erfgoed Zeeland staat voor het beschermen, benutten en beleven van erfgoed. Samen met de vele andere erfgoedorganisaties in Zeeland richten wij ons op een goed functionerende erfgoedzorg. Dit met de steun van onze donateurs. Donateur worden kan al voor 17,50 euro per jaar. Meer weten? Kijk op erfgoedzeeland.nl/steun-ons.

Reacties en ledenadministratie Reacties en wijzigingen graag digitaal via zeeuuserfgoed@erfgoedzeeland.nl of via de postbus.

Opmaak decreet | **Druk** Meulenberg Media, Middelburg

Auteursrecht Het auteursrecht van *Zeeuws Erfgoed* (gehele uitgave) berust bij Erfgoed Zeeland; van externe bijdragen bij de auteurs. Gehele of gedeeltelijke overname of publicatie van artikelen is uitsluitend toegestaan met bronvermelding na toestemming van Erfgoed Zeeland en de rechthebbende(n). Erfgoed Zeeland streeft er met de uiterste zorgvuldigheid naar om voorafgaand aan het moment van publicatie contact op te nemen met de rechthebbende(n). Mochten personen of instanties als rechthebbende(n) alsnog niet benaderd zijn, dan kunnen zij hiervoor contact opnemen met de redactie. Erfgoed Zeeland kan op geen enkele wijze aansprakelijk worden gesteld voor door derden aangeleverd beeldmateriaal waarop auteursrecht berust.

Aan dit nummer droegen bij John Akkermans, Elma Berman, Saskia Buitenkamp, Jeanine Dekker, Robert van Dierendonck, Bianca van Duin, Marinus van Dintel, Johan Francke, Aad de Klerk, David Koren, Digna Kosse, Frans Mol, Wim Scholten, Veronique De Tier, Truus Trimpe Burger-Mekking en Janneke de Wit.

Foto omslag Het slakkenhuis van de derde pomp van gemaal Boreel, hier in de Hengelose fabriek, weegt ruim 10.000 kilo | Zeeuws Archief PW 1870-1953 inv.nr. 2766.

Zeeland telt ongeveer vierhonderd, vaak karakteristieke historische kerkgebouwen. Ze geven sfeer aan stad, dorp en landschap. Kerken zijn niet alleen belangrijk voor de kwaliteit en de identiteit van onze leefomgeving, maar ook voor de gemeenschappen waar ze naar verwijzen. Het behoud van veel kerken staat echter onder druk.

De voorspelling is dat in de komende jaren 30 tot 80 procent van de kerken haar oorspronkelijke functie verliest. Het aantal kerkgangers neemt af en daarmee tevens het kerkelijk gebruik. Ook in Zeeland is het proces van ontkerkelijking zichtbaar. Leegstand van (monumentale) kerken dreigt. Vandaar dat de Minister van OCW middelen aan de gemeenten beschikbaar heeft gesteld voor het opstellen van een kerkvisie. Met behulp van een kerkvisie wordt een duurzame strategie ontwikkeld voor het behoud van cultuurhistorisch waardevolle kerkgebouwen.

Alle dertien Zeeuwse gemeenten hebben een beroep gedaan op de regeling van de Minister. Dat is bijzonder en zegt iets over de betrokkenheid van de Zeeuwse gemeenten met hun religieuze erfgoed. Een aanvraag is nog in behandeling, de andere zijn gehonoreerd. Dat is goed nieuws, want het creëert de mogelijkheid voor een gezamenlijke, Zeeuwsbrede aanpak. Op verzoek van de gemeenten heeft Erfgoed Zeeland daarvoor samen met bureau COUP Urban Producers een methodiek ontwikkeld.

Een goede kerkvisie komt tot stand door de krachten te bundelen van kerkeigenaren, gemeentelijke beleidsmakers, lokale initiatiefnemers, historische verenigingen en andere

stakeholders. Zo wordt gezamenlijk gewerkt aan een duurzaam toekomstperspectief voor het religieus erfgoed. Dit kan in de vorm van het vinden van nevenfuncties in een kerkgebouw dat de religieuze functie behoudt, maar waar huuropbrengsten een welkome financiële aanvulling bieden, tot het volledig herbestemmen van een kerk die leeg staat of op termijn leeg komt te staan. Ook kan het slim samen optrekken om bijvoorbeeld kennis te delen over duurzaamheid, subsidies of onderhoudsopgaven een uitkomst zijn.

Verschillende gemeenten hebben aan Erfgoed Zeeland opdracht verstrekt om op basis van de ontwikkelde methodiek ondersteuning te verlenen bij het opstellen van een kerkvisie. Erfgoed Zeeland werkt hiervoor samen met bureau COUP. Het gaat om ondersteuning, de gemeenten zelf verrichten een groot deel van de werkzaamheden en dragen hun eigen verantwoordelijkheid. Het gaat uiteindelijk om een gemeentelijke visie. De werkzaamheden zijn in volle gang, maar verlopen vanwege de coronacrisis wat anders dan verwacht. Een fysieke brainstorm is toch echt heel wat anders dan een digitale!

Wim Scholten, directeur

Afbeelding

Het is een mooie novemberdag. Het zonnetje schijnt en er is nauwelijks wind. Ideaal voor een fietstochtje door de Zak van Zuid-Beveland. Ik rust uit op de klapbank van de ankerplaats in Borssele, een van de tien ankerplaatsen van Zeeuwse Ankers. Het is een plek waar natuur, landschap en erfgoed elkaar blijvend hebben gevonden. Ik kijk naar de Berg van Troje, beluister de verhalen en reis van de elfde naar de twintigste eeuw. Nog even genieten en daarna, uitgerust en voorzien van nieuwe energie, weer op de fiets.

Een gemaal in Koudekerke of Middelburg?

Afbeelding

Het gemaal met vooraan de drie zuigkolken en een krooshekreiniger, aan de achterzijde de uitwatering in het Kanaal door Walcheren | foto s2foto, Silco Saaman.

Gelegen tussen het Kanaal door Walcheren en de Nieuwe Vlissingeweg in Middelburg staat het gemaal 'De Boreel'. De sfeer tijdens de officiële opening op 15 maart 1930 is opperbest. Eindelijk kan het waterschap, de Polder Walcheren, de strijd aangaan met het water in de polders, vooral dankzij ingenieur Boreel.

Zeeuwse roots

Jonkheer Jacob Lucas Boreel - roepnaam Jaap - is een nazaat van de Middelburgse burgervader Jacob Boreel, die in 1602 een van de oprichters was van de VOC Kamer Zeeland. De vader van Jaap Boreel is sinds 1882 burgemeester van Beverwijk en woont in het naastgelegen Wijk aan Zee en Duin. Hier wordt Jaap geboren op 1 april 1883. Zijn ingenieursdiploma in de civiele techniek behaalt hij in 1911. Hij kan daarna gelijk aan de slag bij de Staatsspoorwegen. Voor Provinciale Waterstaat in Noord-Holland krijgt hij in september 1916 de standplaats Monnickendam. Boreel gaat dan toezicht houden op het dijkherstel. Tijdens de watersnoodramp van januari 1916 is de Zuiderzeedijk daar op elf plaatsen

doorgebroken. Als na een jaar het meeste werk is gedaan, verhuist hij naar Haarlem om te gaan werken op het hoofdkantoor. Hij houdt zich dan vooral bezig met het geven van adviezen en het beoordelen van geschillen inzake bemalingskwesities.

Waterschap Polder Walcheren

Vijf jaar na zijn aanstelling in Monnickendam gaat de ingenieur in Middelburg aan de slag als hoofd van de technische dienst voor de Polder Walcheren. Zijn opgedane kennis in Noord-Holland in de bemaling komt hem hier zeer goed van pas. Het lukt het polderbestuur maar niet om eensgezindheid te krijgen onder de

Afbeelding

Voorzitter H.F. Lantsheer met zijn zoon Joan, die de eerste steen heeft ingemetseld, ingenieur Boreel en naast hem de heer J. de Visser Sz. | collectie familiearchief Boreel/Buurman.

commissarissen van de Algemene Vergadering, en dat zij instemmen met de bouw van het eerste gemaal op Walcheren. Ingelanden van de hoger gelegen percelen - die droger zijn - willen niet meebetalen aan het verbeteren van landbouwgrond in de lager gelegen - nattere - percelen. Overigens klaagt ook de bevolking steen en been en sturen vele brieven naar het polderbestuur. Kelders en straten staan blank en door de wateroverlast kunnen ze hun huis niet uit, naar het werk of naar school. Door de slechte afwatering gaan veel oogsten verloren. Zijn voorganger, ingenieur Van Gelderen, had eind 1920 samen met het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs al 'het rapport inzake de bemalingsplannen bewesten het kanaal van Vlissingen naar Veere' gepresenteerd. Hierbij is toen goed gekeken naar de belangen van zowel de landbouwers als de bewoners. Een gemaal in Poppendamme, het laagste punt van Walcheren, met een uitwateringssluis in Zoutelande of een gemaal in Middelburg, zou de situatie aanzienlijk kunnen verbeteren.

Boreel heeft het rapport van Van Gelderen in de jaren na zijn aanstelling goed bestudeerd en ook de bestaande problematiek in de praktijk kunnen zien. Hij schrijft een aanvullend rapport met daarin zijn toekomstvisie. Hij beschrijft ook waarom een

gemaal aan de rand van Middelburg, met een uitwatering op het Kanaal door Walcheren, gunstiger is dan een gemaal in Vlissingen ondanks de slechte afwatering van de zuidwesthoek van Walcheren. Het aanleggen van een nieuwe watergang tussen Koudekerke en Vlissingen kan het probleem aldaar grotendeels verhelpen. Verder meldt Boreel nog dat de klachten over wateroverlast in de toekomst zullen toenemen. Want als men ervaart dat het water weg kan, wil iedereen het ook weg hebben. Geholpen door natte zomers met veel wateroverlast, beseft iedereen bij het waterschap dat nu het moment gekomen is om het tij te keren.

Er is geschiedenis geschreven

Op 10 maart 1928 stemmen alle commissarissen van de Algemene Vergadering in met het plan, een unicum. De voorbereidingen nemen iets meer dan een jaar in beslag voordat de aanbesteding kan plaatsvinden. Denk hierbij aan het ontwerpen van het pompgebouw, het kiezen van de juiste pompen en de machines, het verkrijgen van vergunningen of het kopen van de benodigde grond van de gemeente Middelburg. In deze fase komt er geen extern personeel aan te pas en kan

Afbeelding
De derde pomp met op de achtergrond de dieselmotor | foto Bianca van Duin.

het waterschap een beroep doen op het eigen vakkundig personeel. Hierdoor zijn er intern wel verschuivingen nodig, omdat enkele personen specifiek voor dit project moeten worden vrijgemaakt. Vanwege de hoge kosten die het met zich meebrengt en omdat het waterschap deze kosten niet alleen kan dragen, dient het polderbestuur een subsidieaanvraag in bij het Rijksbureau voor de ontwatering in Den Haag. In de plannen is meegenomen dat de ingelanden jaarlijks, via het dijkgeschoot ongebouwd eigendom, mee gaan betalen aan het gemaal. Het gebouw is ontworpen met het oog op de toekomst. In de beginjaren zijn twee pompen voldoende, maar wanneer de watertoevoer toeneemt kan er een derde pomp bijgeplaatst worden.

Aannemer Diepstraten uit Made wint de aanbesteding en op 1 mei 1929 zakt de eerste paal de grond in door een heiblok van 650 kilo. Hetzelfde heiblok wordt later nogmaals gebruikt bij de aanleg van de Poelendaelebrug. Ter hoogte van de Middelburgse Poelendaelesingel en de Vlissingsesingel is een brug nodig omdat de vest daar een aansluiting krijgt naar de boezem van het gemaal. Eind december 1929 mag voorzitter Lantsheer de twee centrifugaalpompen van Gebr. Stork & Co. uit Hengelo voor de eerste keer aanzetten. Beide hebben, afhankelijk van de opvoerhoogte, een capaciteit van 200 m³ per minuut en worden aangedreven door twee Heemafdraaistroommotoren van 185 pk. Twee maanden later voeren ingenieurs van W.C. & K. de Wit uit Amsterdam de gebruikelijke beproeving uit. Zij ontwierpen talrijke gemalen in Nederland en zijn een autoriteit op dit gebied.

Een probleemloze start?

Op zaterdag 15 maart 1930 vindt de officiële opening plaats van het gemaal in het bijzijn van diverse autoriteiten. Commissarissen van de Polder Walcheren dichten er vrolijk op los, en er zijn diverse toespraken. Ook door de burgemeester van Koudekerke omdat het gemaal in zijn gemeente staat. Vanwege de uitbreiding van de Middelburgse wijk 't Zand kocht deze gemeente de grond van zijn buurgemeente. Toch ligt het perceel nog altijd binnen de gemeentegrens van Koudekerke.

Voorzitter Lantsheer laat de aanwezigen weten dat dankzij de inspanning van ingenieur Boreel dit gemaal tot stand is gekomen. Als blijk van waardering zal het gemaal 'De Boreel' gaan heten. De Commissaris van de Koningin verricht de openingshandeling door het gemaal in gebruik te stellen. Binnen een kwartier vult de pomp zich met water uit de boezem om het vervolgens in het 2,20 meter hoger gelegen Kanaal door Walcheren te spuien.

Omdat de bouwwerkzaamheden op de voet worden gevolgd door belangstellenden stelt het polderbestuur het gemaal in de week na de opening twee dagen open voor het publiek: op donderdag, de dag van de weekmarkt in Middelburg, en op zaterdag. Uiteindelijk zal het gemaal in het openingsjaar 17 miljoen m³ water wegpompen naar het Kanaal door Walcheren. Dit had nog meer kunnen zijn als de watertoevoer via de Middelburgse vest niet was gestokt. Deze vest was door de gemeente niet voldoende onderhouden op het afgesproken peil van 1,10 meter zomerpeil. Een jaar later biedt een baggermolen uitkomst om het peil weer op de juiste niveau te krijgen. De heer Dommissie uit

West-Souburg is de eerste machinist van het gemaal. Hij krijgt bovenop zijn vaste loon nog een extra vergoeding, berekend op de daadwerkelijk draaiuren.

Naast de vele positieve geluiden in de jaren na de opening is toch niet iedereen even enthousiast. Tegengeluiden zoals verzoeting van het kanaalwater en dat, met name tijdens droge zomers, het gemaal het water wegtrekt uit de polders worden geuit. Ook komt het voor dat het personeel een keerschot in een watergang vergeet open te zetten. Het water uit het achterliggende gebied kan het gemaal dan niet bereiken. Dan moet de cyclus nadien herhaald worden.

De derde pomp

Jaap Boreel overlijdt op 56-jarige leeftijd na een kort ziekbed op 18 december 1939. Ondanks de oorlogsjaren bekijkt zijn opvolger, ingenieur Abel Gerrit Wiersma, de mogelijkheden om de derde pomp te kunnen realiseren omdat de wateroverlast is toegenomen. Het polderbestuur beseft wel dat het niet past om deze tijdens de oorlogsjaren te laten plaats en ziet het meer als vraagstuk. In september 1943 zijn de plannen van Stork en ingenieur Wiersma klaar en is het wachten op betere tijden. Juist als de bevrijding nabij is wordt Walcheren in oktober 1944 onder water gezet om de bezetter te verdrijven. De inundatie treft ook het gemaal en deze is, mede door het zoute water, tot half december 1945 buiten werking.

Pas in 1953 wordt de derde pomp, die inmiddels zeer noodzakelijk is geworden, in het gemaal geplaatst. Gelijktijdig is er al op heel Walcheren een herverkaveling op gang gekomen. Verruiming van de watergangen is van essentieel belang om

de watertoevoer naar het gemaal aan te passen aan de nieuwe afvoercapaciteit. Die neemt met 385 m³ per minuut toe door een horizontale centrifugaalpomp, aangedreven door een 447 pk Stork-Hesselman dieselmotor. De pomp is eveneens een fabricaat van de Hengelose fabrikant. Normaliter staat de dieselmotor altijd achter de pomp, maar omdat het passen en meten is, in de voor deze nieuwe pomp, beperkte ruimte komt hij hier aan de zijkant. Het waterschap spant zich in om de specifieke tegelvloer te bewaren en dezelfde stijl te hanteren rondom de nieuwe pomp. Geluidsoverlast voor de omgeving brengt de dieselmotor eind vorige eeuw tot zwijgen en krijgt de derde pomp een elektromotor. De oude diesel blijft geconserveerd op zijn plek staan.

Cultuurhistorisch erfgoed

Het gemaal, beter bekend als 'Boreel', staat sinds de Tweede Wereldoorlog officieel op Middelburgs grondgebied omdat toen de wijk 't Zand werd geannexeerd. Per 30 december 1997 is het een rijksmonument en behoort het tot het cultuurhistorisch erfgoed van waterschap Scheldestromen. Ondanks zijn leeftijd en de moderne aanpassingen om het in werking te houden is het nog altijd het hoofdgemaal op Walcheren! Het waterschap zorgt ervoor dat het bewaard blijft voor volgende generaties. Door de pandemie ging dit jaar de Open Monumentendag niet door, terwijl Scheldestromen zich juist op zo'n dag altijd presenteert. Belangstellenden krijgen dan de gelegenheid om rond te kijken en educatiemedewerkers vertellen over de werking van het gemaal. Hopelijk gaan volgend jaar de deuren weer open!

Bianca van Duin

Afbeelding
Overzichtsfoto van het interieur | foto waterschap Scheldestromen, Rudy de Visser.

Over de auteur
Bianca is amateur-onderzoeker en heeft de afgelopen jaren onderzoek gedaan naar het leven van ingenieur Jacob Lucas Boreel. Door een rondleiding tijdens een Open Monumentendag in gemaal De Boreel raakte zij gefascineerd door zijn werk.

Verder lezen
- Van Duin-Cornelisse, B. Jhr. ir. Jacob Lucas Boreel, Waterbouwer van de Zuiderzee en Zeeland. Vlissingen 2020.

Zeeland: Food, design en erfgoed

Het gevarieerde landschap en de rijke historie van Zeeland bevatten veel verhalen. Deze zijn verzameld en ondergebracht in negen iconische verhaallijnen: de Zeeuwse erfgoedlijnen. Om de erfgoedlijnen beleefbaar te maken voor zowel inwoners als toeristen, heeft ontwerpstudio Foodcurators uit Middelburg in opdracht van Provincie Zeeland en in samenwerking met Erfgoed Zeeland het project Zeeland Souvenirs & Placemarkers ontwikkeld.

Als start zijn vier betekenisvolle plaatsen in Zeeland zichtbaar gemarkeerd. Op elke locatie wordt een verhaal verteld en vertaald in een hedendaags product: een souvenir.

Centraal in dit project staat de term *falsely authentic*. Deze term, uit academische studies naar toerisme en lokale economieën, duidt op producten of diensten die geen betekenisvolle verbinding hebben met de lokale gemeenschap van een plek. Het project Zeeland Souvenirs & Placemarkers onderzoekt authenticiteit in relatie tot streekproducten, tot souvenirs en tot erfgoed. Het begrip *falsely authentic* vertegenwoordigt hierin de artistieke ruimte om concepten te ontwikkelen voor Zeeland waarin food en erfgoed aan elkaar worden verbonden.

Verdronken en herrezen: Coudekercke Gruit Bier

Koudekerke (oude spelling: Coudekercke) is een van de 117 verdronken dorpen van Zeeland. De Plompe Toren is het enige overblijfsel van dit dorpje aan de zuidkust van Schouwen-Duiveland. De toren is als kerktoren gebouwd in opdracht van de heer van Koudekerke, Lodewijk van Gruuthuse. Gruuthuse dankte zijn rijkdom aan het gruutrecht dat zijn familie bezat. Dit recht was een monopolie op de verkoop van gruit (of gruit) aan bierbrouwers. Gruit was een mengsel van kruiden waarvan gage het belangrijkste ingrediënt was. Er werd toen nog geen hop in bier gebruikt. Gage kwam vroeger veel voor, maar staat nu op de rode lijst van beschermde soorten.

Om Koudekerke en haar heer te gedenken is het Coudekercke Gruit Bier ontwikkeld; een streekproduct van een verdronken 'streek'. Het is een

frisse en milde biersoort gebrouwen met wilde gage. Hiervoor is samengewerkt met een bierbrouwer die een vergunning heeft om wilde gage te plukken.

Poort naar de wereld: hoe Zeeuws is de bolus?

Zeeland is eeuwenlang een toevluchtsoord geweest voor religieuze vluchtelingen. Onder andere de Hugenoten, die als protestanten geen godsdienstvrijheid hadden in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Frankrijk, trokken naar Zeeland. Een eeuw eerder vestigden Sefardische joden (afkomstig uit Portugal) zich in Zeeland. De Sefardische joden hadden hun eigen eetcultuur, die langzaam uitgewisseld werd met de Zeeuwse eetcultuur. Naar het schijnt is ook de bolus afkomstig van een zoet broodje dat de Sefardische joden naar Zeeland brachten. Langzamerhand is dit broodje uitgegroeid tot een Zeeuws icoon.

Afbeelding
Evertsen & Evertsen
borrelproducten |
foto Viorella Luciana
Photography.

Vandaag de dag zijn er nog steeds groepen die hun toevlucht zoeken tot Zeeland. In het Zeeuwse asielzoekerscentrum wachten mensen uit verschillende landen hun procedure af. Onder hen zijn veel Iraniërs. Als zij nieuwe Zeeuwen worden, brengen ook zij weer nieuwe invloeden mee. Iraniërs kennen hun eigen zoete broodjes zoals *nan-e-shirmal*, een brood dat met melk, suiker en kardemom wordt gebakken. Misschien wel de nieuwe bolus?

Om te laten zien dat erfgoed steeds in ontwikkeling is, bestaat er nu een speciale bakmix waarmee je twee kanten op kunt: bak je de vertrouwde bolus, of kies je voor een nog onbekende heerlijkheid van ver?

Het Zeeuwse licht: ecologisch kuren in Domburg

Domburg is al sinds de negentiende eeuw een populaire badplaats. Dr. Mezger voerde hier zijn therapieën en behandelingen uit, en trok daarmee Europese adel naar deze omgeving. In het kielzog van deze rijke elite trokken ook kunstenaars naar Domburg. Niet alleen de schoonheid van het licht en de omgeving maakten Domburg geliefd; de badplaats zou ook een heilzame werking hebben voor de gezondheid. Aan de zilte lucht en het zeewater werden (en worden) heilzame werkingen toegeschreven.

De aanhoudende populariteit van Domburg maakt een duurzaam beheer van het strand steeds relevanter. Chemische filters in zonnebrandcrème die in het zeewater terecht komen, kunnen schade aanrichten aan het ecosysteem. Shampoo en douchegel die onder de stranddouches worden gebruikt komen ook in de zee terecht.

Afbeelding
Bakmix waarmee je
twee kanten op kunt |
foto Viorella Luciana
Photography.

In samenwerking met het lectoraat Marine Biobased Specialties van Hogeschool Zeeland heeft ontwerpstudio Foodcurators een ecologische kuurzeep ontwikkeld: de Zeeuwse Badparel. Deze zeep brengt het ecosysteem van het strand geen schade toe. Een speciaal ingrediënt is *Codium Fragile*, een bijzonder viltwier uit de Oosterschelde. De kuurzeep kan veilig gebruikt worden in de branding of onder de stranddouches, maar natuurlijk ook om thuis te kuren.

Heren en kerken: het onbeheerde praalgraf van de Evertsens

Vele vooraanstaande figuren hebben hun stempel gedrukt op Zeeland. Dat is terug te zien in imposante kerken en stadhuizen en vele monumenten. Deze weelde brengt ook een uitdaging voort, want dit erfgoed is kostbaar in onderhoud.

Johan en Cornelis Evertsen waren broers en beiden waren admiraal tijdens de Eerste, Tweede en Derde Engels-Nederlandse Oorlogen. Zij werden postuum geëerd met een gezamenlijk praalgraf. Dit graf is gedurende de eeuwen een aantal keer verplaatst. Vandaag de dag staat het in de Wandelkerk, tussen de Koorkerk en de Nieuwe Kerk in de Abdij van Middelburg. Vanwege de complexe eigendomssituatie van de Abdij is niet duidelijk wie nu de verantwoordelijkheid draagt voor het praalgraf.

De Wandelkerk is drukbezocht en er worden vaak borrels en recepties gehouden. 'De broers' vormen de achtergrond van al deze borrels, maar het praalgraf heeft - wellicht per ongeluk - ook gediend als bijzettafel voor glazen. De ironie dat twee admiraals die eerst als helden werden vereerd nu de decoratieve achtergrond van vele borrels zijn geworden is omgedraaid, de Evertsens zijn nu een merk van borrelproducten geworden: *Evertsen & Evertsen, vaste gasten bij de borrel sinds 1818*. Een deel van de opbrengst wordt bewaard voor onderhoud en restauratie van het praalgraf.

Kijk voor meer informatie over verkoopadressen op Instagram: @zeeland_souvenirs.

Digna Kosse
Foodcurators

Het Zeeuwse landschap, een ode waard?

Afbeelding

Het dijkhuis op de zeedijk bij Borssele', pastel uit 1949 door Adrie Duvekot (1920-2004). Dit geboortehuis van Hans Warren heeft inmiddels plaats-gemaakt voor de kerncentrale en een olieraffinaderij | particuliere collectie.

"Als Zeeland nog was, zoals het voor de oorlog was, dan was het nu van een internationale schoonheid. Als ze er een landschapspark van gemaakt hadden, dan kon je je niets mooiers voorstellen dan Zuid-Beveland en Walcheren. Maar wat er van het eiland Walcheren over is kan nu geen mens meer inspireren."

Het Zeeuwse landschap als inspiratiebron

We schrijven 1986. Aan het woord is Gerard Rothuizen (1926-1988), theoloog met Zeeuwse wortels en sterk betrokken bij het landschap. Dit citaat, waar vooral diepe teleurstelling vanaf druipt, biedt voldoende aanknopingspunten om stil te staan bij de betekenis van het Zeeuwse landschap. Dat is actueel, gezien het themajaar 2021 'Ode aan het Nederlandse landschap'. Dat vraagt aandacht voor ons uitzonderlijk gevarieerde landschap, waarin oud en recent, land en water, natuur en cultuur elkaar afwisselen, en dat als zodanig een inspiratiebron vormde voor beeldende kunst. Ook het Zeeuwse landschap inspireerde al vroeg kunstenaars. Walcheren liep

daarbij voorop - niet verwonderlijk omdat het sinds de aanleg van de spoorlijn naar, en de tramlijn over het eiland relatief goed ontsloten was. Vooral Domburg had een grote aantrekkingskracht. Men beschouwt de Belgische schilderes Euphrosine Beernaert (1831-1901) als de eerste die de omgeving van de badplaats wist te waarderen. Maar ook in Veere, Westkapelle en Zoutelande streken schilders neer, geboeid door het zogenaamd authentieke landschap, het veel-geroemde Zeeuwse licht en de schilderachtige streekdracht. En dan was er ook - niet onbelangrijk - de kapitaalkrachtige clientèle van gezondheids-goeroe dr. Mezger. Jan Toorop, Ferdinand Hart Nibbrig en Piet Mondriaan zijn de bekendste schilders, en lieten ons werken na die vandaag in musea over de hele wereld zijn te bewonderen.

Afbeelding
Liedijk bij Zuiddorpe |
foto Stichting
Landschapsbeheer
Zeeland,
Sandra Dobbelaar.

Hun fascinatie voor het Walcherse landschap maakte dat de Zeeuwse landschapsschilderkunst in de periode 1900-1940 vooral Walcherse kunst opleverde. Niet alleen schilders, ook schrijvers en dichters werden geraakt door het landschap. Op dezelfde plekken als de schilders stonden in Domburg de dichter P.C. Boutens en de schrijver Arthur van Schendel, in Westkapelle en Zoutelande waren het Adriaan Viruly en Jan Campert, de vader van Remco Campert. Aan Jan Campert danken we de ultieme ode aan het Walcherse landschap: het bekende gedicht 'Lof van Walcheren'.

Teleurstelling na de oorlog

Had het vooroorlogse eiland in de ogen van schrijver en dichter Hans Warren "echt iets van een noordelijk paradijs", in de Tweede Wereldoorlog werd dat paradijs genadeloos geruïneerd, Walcheren als 'de tuin van Zeeland' verwoest. Even terzijde: ook de oude kern van Zuid-Beveland werd ooit wel als het 'paradijs van Zeeland' betiteld. Vooral als gevolg van de oorlog en de Ramp van 1953 ontkwamen eigenlijk maar weinig delen van de provincie aan rigoureuze veranderingen. En Gerard Rothuizen stond niet alleen in zijn teleurstelling. De schrijver Nescio die zijn *Uitvreter* met graagte door het vooroorlogse Veere liet zwerven, keerde nadien "het desolate verwoeste Walcheren" definitief de rug toe. Hans Warren werd geboren en groeide op in een huis op de zeedijk bij Borssele: "het was een dorado", ook al een paradijs dus. De plek, op de grens van land en heel veel water, is in 1949 op doek vastgelegd door de schilder Adrie Duvekot. Maar vandaag bevinden zich daar de kerncentrale en een olieraffinaderij; Warrens 'paradijs werd een hel'. Later verhuisd naar Kloetinge, zag hij ook daar zijn woonomgeving ingrijpend veranderen.

Wie door de ogen van schilders naar het landschap kijkt, loopt het gevaar van eenzijdigheid en kan dan ook gemakkelijk Rothuizens conclusie

omarmen dat het landschap na de oorlog als inspiratiebron heeft afgedaan. Niet toevallig is een van de betekenissen van het woord landschap: schilderij van een landschap. Maar landschap is - gelukkig - meer dan alleen maar een plaatje, het biedt meer dan louter beelden, van weidse vergezichten of intieme doorkijkjes. Via een andere invalshoek en met een ander zintuig komen we uit bij het begrip 'landschapspijn'. Dat woord werd in 2015 gemunt door ecooloog Theunis Piersma. Wie vandaag deze pijn ervaart, voelt niet zozeer teleurstelling over de voortgaande verrommeling en ontluistering van het landschap, maar is vooral verontrust over de ooverdovende stilte in het agrarisch landschap. Daar stijgt in het voorjaar geen leeuwerik meer op en daar zijn nauwelijks nog grutto's of Kieviten te horen. Belangrijkste oorzaak is de intensieve, groot-schalige en bijna industriële vorm van landbouw. Organisaties als Het Zeeuwse Landschap, Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer doen er alles aan om dat tij te keren, maar zelfs in de door hen beheerde reservaten is de landschapspijn soms voelbaar, zeker in tijden van toenemende verdroging.

Landschap als erfgoed

Ons landschap heeft nog meer te bieden dan een plaatje en een speelveld voor de natuur. Ondanks, maar zeker ook dankzij alle veranderingen is het ook een vorm van erfgoed en biedt het zeggingskracht over onze historie. Zo gezien heeft het de betekenis van een geschiedenisboek. Marjoleine de Vos, dichter en essayist, schreef over deze invalshoek van het landschap onlangs een klein maar o zo inspirerend boekje met de titel *Je keek te ver*. Het is een aansporing om (actueel in coronatijd!) dichtbij huis te blijven: 'Je keek te ver. Dat wat je zoekt is hier'. Het behelst ook een pleidooi om op school een nieuw soort leesles te onderwijzen: 'landschapleesles'. Want als je niet weet wat er in je omgeving te zien valt, zie je ook niets. Naast genealogie en dus inzicht in wie onze

Afbeelding

Inlaag van de Thoornpolder aan de noordkust van Noord-Beveland, gezien in westelijke richting | foto Stichting Het Zeeuwse Landschap, Chiel Jacobusse.

Afbeelding hiernaast

Deze titelpagina van de *Walchersche Arkadia* door M. Gargon uit 1715 toont een deel van Walcheren; links de stad Middelburg | Zeeuws Archief, *Zelandia Illustrata* KZGW II, inv.nr. 5.

Verder lezen

- *Beenhakker, Ad, Naar Zeeland! Schilders van het Zeeuwse landschap. Vlissingen 2016.*
- *Boer, Jantien de, Landschapspijn. Over de toekomst van ons platteland. Amsterdam/Antwerpen 2017.*
- *Klerk, Aad de, Literaire sporen in de slik; het Zeeuwse landschap als inspiratiebron van schrijvers en dichters, in: Zeeland dichtersland; bloemlezing. Zeist 2002, pp. 7-21.*
- *Marjoleine de Vos, Je keek te ver. Een wandeling. Amsterdam 2020.*

voorouders zijn, hebben we ook inzicht nodig in wat je eigenlijk ons voorland zou willen noemen (als dat woord niet al een andere betekenis had) en in ons ommeland. Zonder die kennis mis je een klein hoogteverschil, zie je niet die weinig opvallende verspringing in de verkaveling en zie je die merkwaardige bocht in een weg of dijk of sloot over het hoofd. Dan bespeur je weinig bijzonders aan het landschap van de Yerseke Moer of de minipoldertjes in de Zak van Zuid-Beveland. Dan is een wandeling langs de linie tussen de vesting Hulst en het voormalige fort Zandberg geen wandeling door de tijd. En dan ontgaan je de subtiele maar relevante hoogteverschillen tussen de kreekruggen en poelgronden op Walcheren. Evenals het bijzondere van de tekentafelpolders waarin Colijnsplaat en Borssele liggen. Laat staan dat je kleine elementjes als tiendpalen en grenslinden ziet en op hun juiste waarde weet schatten.

Wandelt Marjoleine de Vos vanuit haar woonplaats Zeerijp, op het ogenschijnlijk platte Groninger Hoogeland, je kunt natuurlijk even zo goed lopen en observeren vanuit Dreischor, Ritthem of Groede. En er is alles voor te zeggen om soms ook iets verder dan 'hier' te kijken, om onze kennis van de Zeeuwse overkanten te vergroten, want die kennis is zeer beperkt. Zo bleek toen Omroep Zeeland in de voorbije zomer de quiz 'Zeg ken jij de overkant' organiseerde. Zeeuwen kennen het andere dan het eigen eiland slecht. Wat overigens opviel aan de quizvragen was het feit dat van de ruim dertig er slechts drie min of meer betrekking hadden op het landschap. Dat is jammer, want de Zeeuwse overkanten bieden meer dan die ene vliedberg, dat ene burgterrein en dat specifieke verdrinken dorp.

Inspiratie anno 2020

En nu, vandaag, zou ons landschap niemand meer kunnen inspireren? Er zijn voorbeelden te over van het tegendeel. Denk aan het festival Zonnemaire Buitengewoon, met (sinds 1995) kunst op de akkers. Denk aan de *landart* - niet door iedereen gewaardeerd - in de vorm van negen objecten in de Wilhelminapolder, een geschenk ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de gelijknamige maatschappij. En denk vooral aan het Zeeland Nazomerfestival dat sinds 2000 voorstellingen biedt op podia met het landschap als decor. En een laatste voorbeeld: Stichting Het Zeeuwse Landschap bood tussen 2011 en 2017 in haar tijdschrift ruimte aan circa 25 hedendaagse landschapsschilders. Zij brengen meestal niét meer in beeld wat hun vooroorlogse collega's schilderden. Die landschapsbeelden als inspiratiebron zijn veelal verdwenen, maar hebben plaatsgemaakt voor nieuwe. Toch is er wel wat aan de hand. De nieuwe landschapsbeelden zijn soms verre van fraai. De landschapspijn wordt ook door niet-ecologen gevoeld. En bij onoplettendheid dreigt de historie uit het landschap te verdwijnen nog voordat ze is opgemerkt. Het gaat te ver voor een diagnose als die welke landschapsarchitect Adriaan Geuze onlangs stelde, namelijk dat Zeeland het paradijs heeft verkwanseld. Maar willen we iets van het paradijselijke - als dat al heeft bestaan - behouden, wil het landschap een ode waard blijven, dan is ieders inspanning voortdurend vereist. 'Zeeland blijft niet vanzelf mooi', aldus het motto van stichting Het Zeeuwse Landschap.

Aad de Klerk

Trots op mijn monument

Authentiek met een vleugje Frankrijk

Het is een prachtige vrijdagmiddag wanneer de redactie door de historische stadshaven van Goes loopt. Op weg naar het rijksmonument van Laban van Oeveren en Pim Bakker aan de Turfkade. De dubbele deuren van De Rijke Bruineman staan uitnodigend open zodat meteen de sfeervolle entreehal en de prachtige eikenhouten trap te zien zijn.

Wonen in een monumentaal pand was voor bouwkundig ingenieur Laban een must. Vanwege zijn Zeeuwse roots was de beslissing in 1986 dan ook snel gemaakt toen het pand aan de Turfkade te koop werd aangeboden. Ook Pim heeft een voorliefde voor Zeeland: van jongs af aan kwam hij samen met zijn familie elk weekend, weer of geen weer, naar hun huis aan het Veerse meer.

Charter van Venetië

Het pand aan de Turfkade was een van de laatste panden die nog niet gerestaureerd waren. Tijd om plannen te gaan maken! Dit heeft Laban zelf gedaan. Voordat de restauratie begon, lag er dan ook al een gedetailleerd plan van hoe het pand er uiteindelijk uit moest komen te zien. Het Charter van Venetië is voor hem een belangrijke leidraad hierin geweest; het belangrijkste internationale verdrag van de erfgoedsector waarin beschreven staat hoe men om dient te gaan met erfgoed. "Respect voor en het behoud van authenticiteit" is de leidraad van dit verdrag. Een goede afweging van deze twee elementen vergt kennis van bouwhistorie en een gedegen onderzoek van het te restaureren gebouw.

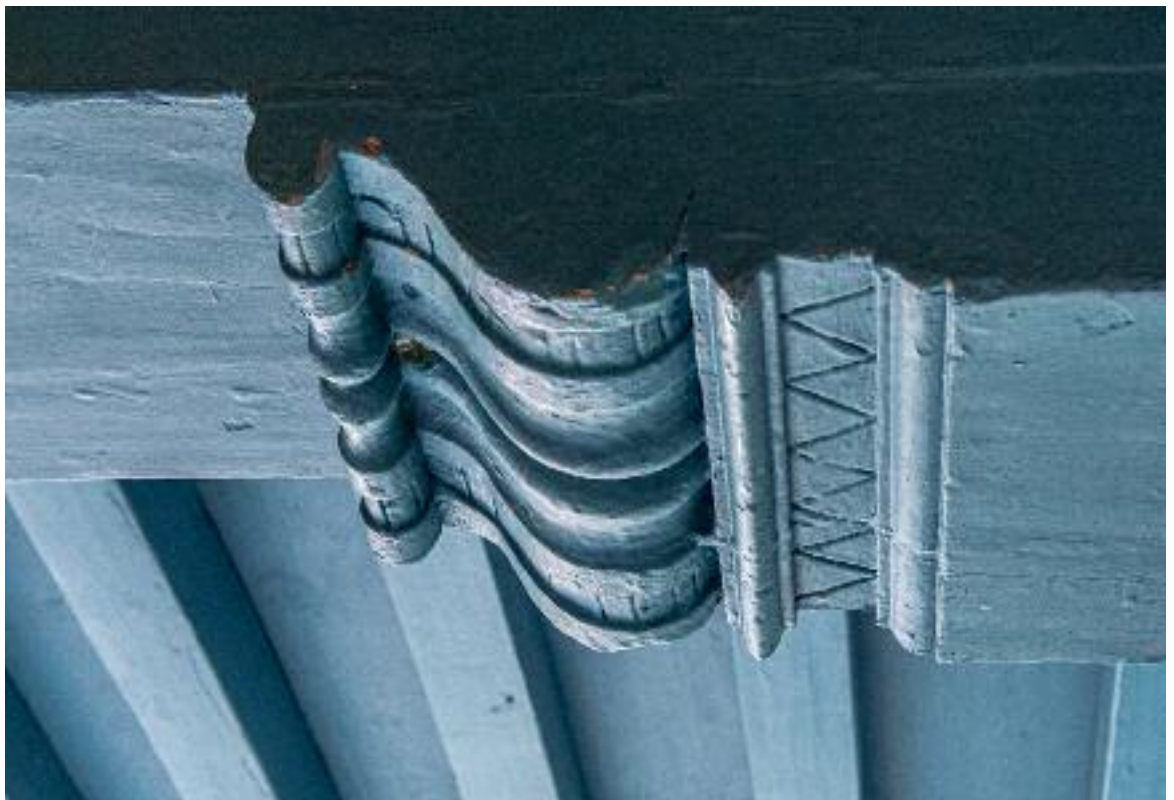
De constructieve toestand van het pand was een van de grootste uitdagingen. Heel veel balken waren er slecht aan toe en moesten gerestaureerd worden. Dit is op veel plaatsen gedaan door rotte delen weg te halen, de balken te verstevigen met glasfiber staven en vervolgens dicht te gieten met kunsthars. Op deze manier wordt het merendeel

van het oorspronkelijke materiaal gehandhaafd, waardoor het pand zijn authentieke uitstraling behoudt.

Terug naar de oude situatie

Tijdens een hevige stadsbrand in 1554 werden alle huizen aan de Turfkade in de as gelegd. Het pand van Laban en Pim is na deze brand, aan het einde van de zestiende eeuw, gebouwd toen de stad Goes weer werd opgebouwd. In het verleden is het altijd een handelspand geweest met een woon-, werk-, handel- en opslagruimte.

De huidige voorgevel zag er bij de bouw van het pand heel anders uit. Oorspronkelijk was er sprake van een trapgevel zoals bij de buurpanden. In de loop van de eeuwen is de gevel afgetopt en gepleisterd en zijn de kruisvensters vervangen door schuiframen. Zo ontstond een totaal ander gevelbeeld. Later, ongeveer 100 jaar geleden, werd van deze gevel weer de onderpui veranderd, met gebruikmaking van bestaande elementen. Op een oude foto die Pim laat zien wordt duidelijk dat deze pui een portiek met twee deuren was met een grote etalageruit ernaast. "De voorgevel hing als het ware tussen de twee buurhuizen in. Door onderzoek van Laban naar de situatie van een eeuw daarvoor bleek dat de oude deuren in het portiek waren hergebruikt. Zelfs de oude onderdorpel was meeverhuisd!" De situatie van voor 1906 is hersteld en de entreedeuuren zitten weer op hun oorspronkelijke plek.

Afbeelding
Aan het plafond zijn de oude sleutelstukken nog zichtbaar | portret- en detailfoto Mieke Wijnen Fotografie.

De Rijke Bruineman

Aan het einde van de zestiende eeuw hadden de huizen een naam in plaats van een nummer. "Helaas hebben we in de archieven de naam van Turfkade 9 niet kunnen achterhalen, maar we wilden het pand toch graag een naam geven", vertelt Laban. Daarom hebben de eigenaren ervoor gekozen om het pand zelf een naam te geven. Hiervoor hebben zij de meisjesnamen van hun moeders gebruikt, 'De Rijke' en 'Bruineman'.

De ruime entreehal is de centrale ruimte van De Rijke Bruineman. Het is hier heerlijk vertoeven en ideaal om zo het stadsgevoel optimaal te beleven. Sociale interactie, een kerkklok op de achtergrond, jachten in de haven en een terras voor de deur. "Hier genieten we echt van, het stadsleven voor de deur."

"Respect voor en het behoud van authenticiteit"

Een trap van zo'n vijf treden geeft toegang tot de gezellige woonkamer. Ook hier zijn de oude houten balken van het plafond te zien. Aan de linkerkant zijn zelfs nog delen van de sleutelstukken zichtbaar. Er is dan ook bewust voor gekozen om deze muur niet te isoleren, maar alleen te stukadoren zodat de sleutelstukken in het zicht konden blijven.

De keuken van het pand bevindt zich onder de woonkamer en is te bereiken via een trap naar beneden. Een knusse ruimte met een opvallende schouw. Hieraan is te zien dat de keuken altijd op deze plek heeft gezeten. De schouw is gespaard gebleven tijdens de grote stadsbrand en dateert van voor de Renaissance. Aan de zijkanten van de schouw zijn gotische details te zien. Voorlopig blijft de schouw zoals deze nu is. Wie weet wordt hij in de toekomst volledig gerestaureerd.

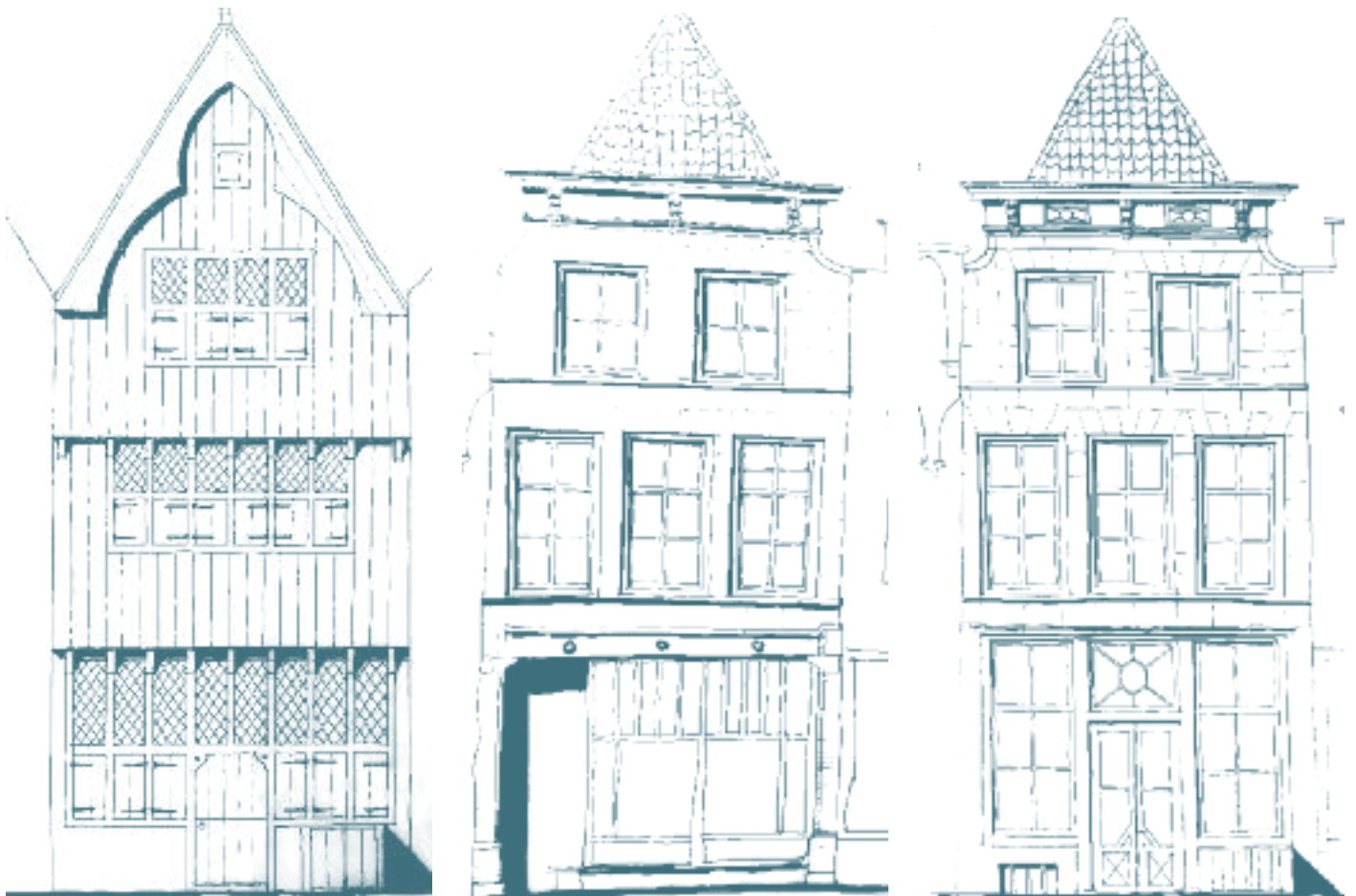
Eikenhout uit Frankrijk

In de entreehal valt de eikenhouten trap meteen op. De trap geeft toegang tot de eerste en de tweede verdieping. De tweede verdieping is een gezellige loft, waar de oude constructiebalken nog zichtbaar zijn. De ramen aan de voorkant van de loft bieden een prachtig uitzicht op de stadshaven van Goes.

Wanneer de trap betreden wordt, gaat deze in het laatste stuk over van nieuw naar oud eikenhout. Hoe dit zo is gekomen vertellen Laban en Pim vol trots! Toen ze het pand kochten was er een rechte trap omhoog vanuit het portiek. Het laatste stuk, de trap naar zolder, was nog de oorspronkelijke spiltrap. Deze wilden ze graag weer tot beneden toe terugbrengen in de oude staat.

Het eikenhout van de trap komt uit Frankrijk. Hier hebben Laban en Pim in 1998 een oude wijn-

Afbeelding

Drie tekeningen gemaakt op calqueerpapier: een van de situatie van voor 1554 (historische inschatting), een van 1986 en een van de huidige situatie | collectie Laban van Oeveren.

boerderij gekocht. Tijdens een flinke storm zijn daar veel eikenbomen op het erf omgewaaid. Met oude tractoren hebben ze de omgewaaide bomen van het erf gehaald en door een zaagbedrijf, wat ter plaatse kwam, in balken en planken laten zagen. Dit hout heeft tien jaar in de schuur gelegen om te drogen. In 2014 was het tijd om het hout naar Nederland te laten vervoeren. Trapbouwer Jeroen Helsloot van Helsloot Trappen uit Utrecht heeft van al dat hout de oorspronkelijke spiltrap weer verlengd tot in de entreehal. De treden en de spil zijn identiek aan de oude trap. Met stevige pen-gat-verbindingen zijn de dikke treden in de spil bevestigd. De andere kant van de treden is bevestigd in de muur. Het houtsnijwerk aan de trap is met zorg gekozen. Een vergelijkbaar motief is terug te vinden in de sleutelstukken onder de houten balken.

Het vervoeren van het hout naar Nederland én het vervoeren van delen van de trap vanuit Utrecht naar Goes had heel wat voeten in de aarde. Maar het resultaat mag er dan ook zijn! "De trap is een echte eyecatcher geworden, we zijn er enorm trots op."

Liefde, tijd en energie

Twee jaar geleden zijn Laban en Pim lid geworden van de Monumentenwacht van Erfgoed Zeeland. Ondanks de expertise van Laban vinden ze het

beiden belangrijk dat een andere partij hun pand kritisch bekijkt. Onlangs is hun schilder al met een aantal aandachtspunten uit een inspectie van de Monumentenwacht aan de slag gegaan.

Laban en Pim eindigen het bezoek met de woorden: "Er zit zoveel liefde, tijd en energie in dit pand. We doen er nooit meer afstand van!"

Ben jij ook zo'n trotse monumenteigenaar?

Laat het de redactie weten!

Wil jij je verhaal delen met de andere lezers van *Zeeuws Erfgoed*, neem dan contact op met de redactie: zeeuws erfgoed@erfgoedzeeland.nl.

Abonnees van de Monumentenwacht die aan de interviewreeks deelnemen, ontvangen voor hun medewerking de professionele portret- en detailfoto die bij hun verhaal worden afgebeeld.

De Zeeuws-Vlaamse dialecten staan op de kaart

Het gebeurt wel eens dat Zeeuws-Vlaanderen vergeten wordt op een kaart. Dat was zo op kaarten in een promotiefilmpje van de Efteling en in een advertentie van een uitvaartverzekeraar, op een website voor strandpaviljoenen en bij de Nederlandse rugbybond. In de nieuwe dialectdatabase die op 30 september 2020 is gelanceerd, hebben ze echter een streepje voor, want de Zeeuws-Vlaamse dialecten worden daarin wel getoond en die van 'de overkant' niet.

Een nieuwe dialectdatabase

De dialectdatabase - bekend als DSDD, de afkorting van *Dictionary/Database of the Southern Dutch Dialects* - bevat de gegevens uit de drie grote regionale dialectwoordenboeken die de voorbije vijftig jaar samengesteld werden aan de universiteiten van Gent, Leuven en Nijmegen: het *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten* (WVD), het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD) en het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD). Het zijn thematische woordenboeken, wat betekent dat de leefwereld van de dialectspreker in begrippen wordt opgedeeld en dat per begrip de dialectwoordenschat binnen een bepaald gebied wordt samengebracht.

“Zoek op een kaart dommerik op in het Zeeuws-Vlaams”

Het Zeeuws-Vlaams is een onderdeel van het WVD. Daarin kan je bijvoorbeeld zien dat de paardenbloem in Zeeuws-Vlaanderen bekend is als *beddenzeiker*, *melkwied*, *paardenzeiker*, *mollensla*, *zeikbed*, *beddenpisser*, *melkried* enzovoort, een wiewaal wordt er *goudmerel*, *gouden merelaar*, *gele wiewouw* of *hannewuiten* genoemd en een schommel *bijts*, *bijzer*, *renne*, *renner*, *schommel* of *touter*. De drie woordenboeken beschrijven de algemene woordenschat, de landbouwwoordenschat en de vaktalen van de drie Zuidelijk-Nederlandse dialectgroepen.

Stel dat je alle dialectwoorden voor de vlinder,

de kikker of de bof wil kennen, dan krijg je in enkele seconden alle gegevens in alfabetische volgorde of volgens aantal op je scherm te zien. Wil je weten waar het dialectwoord *uultje* (vernederlandst als *uultje*) of *puut* (vernederlandst als *puut*) gebruikt wordt of wat het betekent, dan zie je alle begrippen waarvoor dit woord gebruikt wordt in een lijst of op kaart, en je ziet ook per dorp welk woord er precies gebruikt wordt.

De kaartmodule

Het nieuwe aan deze website is dat je alle dialectgegevens onmiddellijk op een dialectkaart kunt plaatsen, zodat je een goed overzicht krijgt van waar bepaalde woorden gebruikt worden in het dialectgebied. Je kan ook zelf het gebied waarin je geïnteresseerd bent selecteren. Je kan de kaart vervolgens bewerken door zelf een teken, de kleur en de grootte van het symbool te kiezen. Op de website zijn bij de helpfunctie instructiefilmpjes beschikbaar die je hierbij helpen.

Met de kaartapplicatie kan je op een kaart ook tonen welke betekenissen een bepaald dialectwoord heeft en waar die betekenissen voorkomen. Zo is *uul* (vernederlandst als *uil*) in het Zeeuws-Vlaams een dialectwoord voor 'uil', 'nachtvlinder', 'vlinder' en 'dommerik'.

Staat mijn dorp er ook in?

Wil je een dialectwoordenboek maken voor je eigen dorp of ben je alleen geïnteresseerd in je eigen dialect, dan kun je in de database ook

Afbeelding
Dialectwoorden voor schommel in de Zuidelijk-Nederlandse dialecten die door minstens twintig verschillende informanten zijn opgegeven.

↘	bijs	509	□	zwier	89	◀	ruts	509
○	schokkel	434	◆	roets	88	▶	sturel	434
■	schommel	402	—	rui	68	★	rennekoker	402
▮	stuur	292	┆	rijtak	55	◁	rijkoker	292
—	touter	230	/	jokkel	44	▶	wip	230
▽	schok	148	◆	zwok	42	◇	zwik	148
▲	suur	134	△	jok	35	◆	jutekakoker	134
◇	biezebijs	110	▼	balançoire	32	✕	zwerschakel	110
●	renne	99	☆	rijschokkel	29	○	balancoire	99

de gegevens voor een specifieke plaats zoeken. Zo zitten er bijvoorbeeld ruim 3.000 gegevens in voor Axel, 1.000 voor Terneuzen en iets minder voor Koewacht en Sluis ... De database van de Zuidelijk-Nederlandse dialecten bevat vooral zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en werkwoorden. Bijwoorden zijn bijvoorbeeld niet opgevraagd en uitdrukkingen komen er nauwelijks in voor. Gelukkig hebben we daarvoor het *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten* en de verschillende regioboeken. De gegevens die je selecteert voor een dorp/stad of regio, kan je ook downloaden in een exceldocument.

De rijke Zeeuws-Vlaamse woordenschat

Voor wie geïnteresseerd is in dialecten is in de nieuwe database - te vinden op dsdd.ivdnt.org - van alles te ontdekken. Heb je bijvoorbeeld geen idee wat *fassen* zijn of wat een *weer* of *geroost* is en wat *doef* of *beug* betekent? Even zoeken en je weet waar het woord gebruikt wordt en wat het betekent. De database bevat zeker niet alle woorden die in de Zuidelijk-Nederlandse dialecten

gebruikt worden. Het kan dus gebeuren dat je het woord dat je zoekt niet vindt. De gegevens in de database zijn immers gebaseerd op vragenlijsten die door duizenden vrijwilligers in de loop van ongeveer honderd jaar zijn verzameld. Helaas was er niet voor elk dorp en voor elk thema een informant, wat betekent dat niet voor alle dorpen evenveel informatie te vinden is. Soms vind je wel aanvullende informatie in de Zeeuwse woordenbank, die gebaseerd is op het *Woordenboek der Zeeuwse dialecten*: www.zeeuwsewoordenbank.nl.

Het kan gebeuren dat je het dialectwoord niet goed kan omzetten naar een vernederlandsste vorm. De *uu's* en *ie's* of *aai's* van *uul* en *diek* die je in Zeeuws-Vlaanderen hoort, vind je in de database als *ui's* en *ij's*: *uultje* en *puut* zoek je bij *uultje* en *puut*, *diek* en *riek*, *daaik* en *raaik* bij *dijk* en *rijk*. De woorden worden dus in een vernederlandsste vorm in de database opgenomen en niet met hun specifieke uitspraak. De database is immers een verzameling dialectwoorden; gegevens over uitspraak en grammatica of geluidsfragmenten vind je op andere websites of in andere atlanten. Weet je niet goed hoe je moet

Afbeelding
 Betekeniskaart:
 wat betekent uul/uil
 in de Zeeuws-Vlaamse
 dialecten?

■ dommerik ○ nachtvlinder \ uil | vlinder

vernederlandsen, dan helpen jokertekens om het bewuste woord toch nog tevoorschijn te toveren. Ook bij 'help' vind je voldoende tips.

woorden zelf. Meer nieuws daarover volgt ongetwijfeld later volgend jaar.

Veronique De Tier

Stand van zaken

De nieuwe database bevat nog niet alle gegevens van de drie regionale woordenboeken, maar 150.000 Brabantse, 150.000 Limburgse en 90.000 Vlaamse dialectwoorden (waarvan 17.000 in Zeeuws-Vlaanderen) zijn al klaar om door de gebruikers ontdekt te worden.

Het gaat om 15.000 begrippen in verband met fauna en flora, gezondheid, het menselijk lichaam, karakter en gevoelens, landbewerking, de molenaar, de zeevisser enzovoort. De database wordt op korte termijn wel nog verder aangevuld, vooral wat de landbouwwoordenschat en de vaktalen betreft.

Toekomst

In de toekomst wil het Instituut voor de Nederlandse Taal in samenwerking met Erfgoed Zeeland ook de rest van Zeeland aan de database toevoegen. Voor Zeeland hebben we immers het prachtige *Woordenboek der Zeeuwse dialecten*, waarin ook plaatsgegevens zijn opgenomen. Het woordenboek is dus karteerbaar als de gegevens op de juiste manier beschikbaar worden gesteld. Het alfabetische woordenboek moet dan immers helemaal omgedraaid worden, omdat de gegevens in de database gebaseerd zijn op betekenissen/begrippen en niet op de dialect-

dsdd.ivdnt.org

De dialectdatabase is een coproductie van de Vakgroep Taalkunde - sectie Nederlands en het Instituut voor de Nederlandse Taal. Ze werd gerealiseerd o.l.v. prof. em. J. Van Keymeulen en gefinancierd door FWO-Vlaanderen. Lien Hellebaut, Roxane Vandenberghen en Veronique De Tier waren de uitvoerders aan de UGent. In Leiden werkten Jesse de Does, Katrien Depuydt, Tanneke Schoonheim en Koen Mertens mee.

Vrijwilligers gezocht

Wil je in de loop van 2021 meehelpen met de digitalisering van het *Woordenboek der Zeeuwse dialecten*, dan kan je je naam opgeven via intzeeuws@erfgoedzeeland.nl. Op die manier kunnen we ervoor zorgen dat ook de rest van Zeeland via deze database beschikbaar wordt voor een groot publiek.

We zijn ook de fabel van Aesopus over de noordenwind en de zon in de verschillende Zeeuwse dialecten aan het vertalen. Wil je graag meedoen, dan vind je onder Nieuws meer informatie op onze website: www.erfgoedzeeland.nl.

Ook zijn we nog op zoek naar dialectsprekers uit Schouwen-Duiveland om een sprookje van Grimm te vertalen. Meer informatie: intzeeuws@erfgoedzeeland.nl.

Afbeelding
De ankerplaats bij
de Keldermanspoort in
Hulst | foto Mieke Wijnen
Fotografie.

Luisteren op locatie

Tien Zeeuwse ankerplaatsen gerealiseerd

Deze zomer werd in Middelburg de laatste klapbank van Zeeuwse Ankers geplaatst. Op tien 'ankerplaatsen' verspreid in de provincie duik je, luisterend naar verhalen, in de geschiedenis van die plek en omgeving.

Elke plek in Zeeland heeft een verhaal. Waar je ook staat, welke kant je ook op kijkt, er is altijd iets bij te vertellen. Waarom ziet een plek er zo uit? Wat is daar ooit gebeurd? De Oosterscheldekering is vanaf de dijk op Noord-Beveland goed te zien en het kost niet heel veel moeite om je voor te stellen hoe hij daar meer dan dertig jaar geleden werd aangelegd. Veel mensen zullen zich dat bovendien nog herinneren. Staande aan het haventje bij Anna Jacobapolder kun je je ook nog wel indenken hoe daar de veerpont over het Zijpe - bekend van de verkeersinformatie op de radio -

lag te wachten en met nog wat meer moeite kun je je de tram voor ogen halen die er over de spoorrails kwam aanrijden en de boot op ging om op Schouwen-Duiveland zijn reis te vervolgen. Maar soms kleven aan een plek verhalen en is er niets meer te zien dat nog aan die gebeurtenissen herinnert. Er is al meer verbeeldingskracht nodig om ons voor te stellen hoe Spaanse soldaten door het - toen nog ondiepe - water van het Zijpe naar de overkant waadden om daar de geuzen van het eiland te verjagen. En aan het Molenwater in Middelburg liggen dan wel de voetstappen van

Afbeelding

Langs de tien ankerplaatsen maak je een reis door de geschiedenis van Zeeland | ontwerp decreet.

kunstschilder en Nederlands eerste entomoloog Johannes Goedaert, maar we weten zelfs niet waar zijn woonhuis heeft gestaan. Werkelijk niets op die plek kan met hem in verband worden gebracht, of het moeten de vlinders en insecten zijn die het nieuwe Molenwaterpark bevolken.

Tien ankerplaatsen

Vanuit de gedachte dat elke plek zijn eigen verhaal kent en dat er plekken zijn waarbij zelfs meerdere verhalen te vertellen zijn - de geschiedenis ligt er als het ware in tijdlagen

“Met een druk op de knop komt de historie tot leven”

opgestapeld - zijn de Zeeuwse ankerplaatsen ontwikkeld. De ankerplaatsen zijn een loot aan de stam van Zeeuwse Ankers, het samenwerkingsverband van Zeeuwse erfgoed- en landschapsorganisaties. De eerste ankerplaats werd in het najaar van 2014 in gebruik genomen op de Oosterscheldedijk in Yerseke, op het terrein van De Oesterij. Afgelopen zomer werd in het Molenwaterpark in Middelburg de tiende en

laatste ankerplaats ingericht. De andere ankerplaatsen zijn te vinden in: Dreischor (bij Museumboerderij Goemanszorg), Borssele (bij de Berg van Troje aan de Monsterweg), Kamperland (op de Oosterscheldedijk bij camping Anna Friso), Sas van Gent (bij restaurant Docksider naast het Industrieel Museum Zeeland), Hulst (bij de Keldermanspoort), Burgh (bij Museum De Burghse Schoole), Anna Jacobapolder (aan de oude veerhaven bij restaurant 't Veerhuis) en Aardenburg (bij de Sint-Baafskerk).

Klapbank

Elke ankerplaats is ingericht met een zogenaamde klapbank. De naam verwijst naar de klapbanken die vroeger op centrale plaatsen in Zeeuwse dorpen en steden stonden. Daar werd 'geklaapt' (gekletst). Mensen vertelden er elkaar verhalen over zichzelf, over gebeurtenissen in het dorp of namen het nieuws van de dag door. Ook op de klapbanken van de ankerplaatsen worden verhalen verteld. Na een druk op een van de knoppen in de rugleuning klinkt een verhaal over wat zich in een bepaald jaar op die plek heeft afgespeeld. De klapbanken herbergen altijd drie verhalen. Op zes ankerplaatsen is nog een vierde verhaal te beluisteren. Dat gaat over de Tweede Wereldoorlog en bevrijding.

Afbeelding links

Verhalenverteller Raymond Wauters tijdens de opening van de ankerplaats in Sas van Gent in 2017 | foto Mieke Wijnen Fotografie.

Afbeelding rechts

Bezoekers kiezen een verhaal op de klapbank in Burgh | foto Mieke Wijnen Fotografie.

Naast de drie of vier audiofragmenten bevat een ankerplaats nog andere informatie. Op de banken zijn panelen aangebracht met informatie voor wie de omgeving wil verkennen en er hangen kleine bordjes met QR-codes (ankerschildjes). Wie met de mobiele telefoon de QR-code scant, komt bij een verhaal of video op de website van Zeeuwse Ankers terecht en komt zo nog meer te weten over de geschiedenis van die plek.

Ten slotte bevat elke ankerplaats twee dichtregels van de Zeeuwse schrijver en dichter Jan J.B. Kuipers waarin het verleden van die ene plek poëtisch samenkomt.

Voor de invulling van de ankerplaatsen en de keuze van de verhalen is nauw samengewerkt met lokale partners, waaronder musea, heemkundige verenigingen, ondernemers en de gemeenten. De verhalen over de Tweede Wereldoorlog en de bevrijding kwamen tot stand in samenwerking met Liberation Route Europe. Ontwerp en uitvoering van de ankerplaatsen was in handen van decreet in Middelburg.

Uniek

Land en water lopen als een rode draad door de verhalen op de klapbanken. Hoe kan het ook anders in Zeeland, waar een groot deel van het land op het water is gewonnen, waar de ligging aan zee en de Scheldemonding bij uitstek kansen bood voor scheepvaart, handel en visserij, waar op de vruchtbare zeekeigonden de landbouw bloeide en waar vanwege de strategische ligging

aan het water en de vaarroute naar Antwerpen menige oorlog dreigde. Verhalen getuigen van de moeite die men nam om havens toegankelijk te houden, van de krachtsinspanning die men zich getroostte om door stormvloedverzwolgen land weer terug te winnen, van strategisch inzicht om inwoners en land te verdedigen tegen vijandelijke aanvallen en van de wijze waarop de bevolking door de eeuwen heen in het gebied woonde en werkte. De ankerplaatsen vertellen het unieke verhaal van Zeeland.

Een reis langs de tien ankerplaatsen voert je dwars door de tijd en dwars door de provincie. Van de prehistorie naar het heden. Van Burgh naar Hulst en van Aardenburg naar Anna Jacobapolder. Van middeleeuwse handelsstadjes naar verdronken land, van kerken en scholen naar boeren en landarbeiders, van de aanleg van polders en dorpen naar oude verdedigingswerken als een ringwalburg of mottekasteel.

Wil je weten welke verhalen er op de ankerplaatsen te beluisteren zijn? Kijk dan op www.zeeuwseankers.nl/ankerplaatsen. Of leuker nog: ga ze in het echt eens langs, neem plaats op de bank, druk op de knop van het verhaal van je keuze en reis even terug in de tijd. Want nergens ervaar je de geschiedenis zo indringend als op de plaats zelf.

Jeanine Dekker

De grens onder stroom

In het tweede jaar van de Eerste Wereldoorlog (voorjaar 1915) bouwden de Duitsers een elektrische draadversperring langs de Belgisch-Nederlandse grens. Dit 'Ijzeren Gordijn' *avant la lettre* was bedoeld om Belgen te verhinderen naar het neutrale Nederland te vluchten. Een deel van deze vluchtelingen had immers de bedoeling om zich via Nederland naar Engeland te begeven en zich daar bij de geallieerde troepen aan te sluiten.

Afbeelding

Oude foto van de dodendraad bij Clinge met slachtoffer, in scene gezet | ZB| Beeldbank Zeeland, recordnr. 58103.

De grens was vanaf het begin van de oorlog al afgesloten, maar de Duitsers konden ondanks het afsluiten van grenswegen, patrouilles, provisorische prikkeldraadversperring en het opblazen van bruggen over de kanalen, niet verhinderen dat er een druk verkeer over de grens plaatsvond. Hier moest volgens de Duitsers snel een einde aan komen. De draad was dan ook bedoeld om de grens hermetisch af te sluiten. Zo kon er dan ook geen spionage, smokkel en desertie meer plaatsvinden. Ook het simpelweg overbrengen van brieven en boodschappen was door de Duitsers verboden, want die boodschappen konden naast strategische informatie er natuurlijk ook voor zorgen dat het moreel hoog kon blijven en dat was ook niet de bedoeling.

In Nederland is deze geschiedenis tamelijk onbekend, omdat er hier maar betrekkelijk weinig aandacht is geweest voor de Eerste Wereldoorlog. Nederland bleef immers neutraal en kwam zo nagenoeg ongeschonden de oorlog door (in

tegenstelling tot de Tweede Wereldoorlog). In België, dat in de Eerste Wereldoorlog zeer zwaar geleden heeft, was dat een heel ander verhaal. Bovendien was deze Dodendraad, in België ook wel 'den elektrieken draad' genoemd, ook op Belgisch grondgebied aangelegd. Zeker in het afgelopen decennium, onder meer in aanloop naar de herdenking van 100 jaar (start of einde) Eerste Wereldoorlog, heeft deze verborgen geschiedenis een hoop aandacht gekregen en is ze op een enkele plaats ook weer zichtbaar gemaakt in het landschap.

Plaatsing van de draad

Dat Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog gespaard bleef, is niet alleen te danken aan de Nederlandse diplomatie. Duitsland had er een belang bij een belangrijke economische handelspartner - en bovendien leverancier van veel landbouwproducten - ongemoeid te laten.

Afbeelding links
Reconstructie van de dodendraad bij Clinge, in de nabijheid van grenspaal 277.

Afbeelding rechts
Reconstructie van een wachttoren direct ten zuiden van Philippine, nabij grenspaal 319.

Ondanks het afsluiten van de Belgisch-Nederlandse grens door de Duitsers, bleek de grens zeer poreus en vonden er vele illegale passages plaats. Al gauw besloten duizenden mannen België te verlaten en de geallieerden te steunen. Hierdoor werd de grens voorzien van een 332 kilometer lange elektrische grensversperring - in het Duits *Grenzhochspannungshindernis* genoemd - met daarop stroom van 2.000 volt. Het Zeeuws-Vlaamse deel van de draad was 114 kilometer lang. Het werd de grens tussen oorlog en vrede.

De draad bestond uit drie parallelle hekwerken, waarbij de middelste de feitelijke dodendraad was. De andere bestonden uit prikkeldraad en stonden niet onder elektrische spanning. De hoogte was niet overal gelijk. Op sommige plekken was de draad slechts een één meter hoge versperring, bestaande uit twee of drie draden. Dit was bijvoorbeeld het geval in plattelandsgebieden - grote delen van Zeeuws-Vlaanderen - waar de Duitsers van verre goed konden zien wat er aan de grens gebeurde. Bij bosgebieden of in dorpen, waar het risico op ongeoorloofde grenspassage een stuk groter werd geacht, kon het gaan om een hoge versperring met maar liefst zeven of acht draden. Op enkele plaatsen werden er doorgangspoorten aangelegd, zoals in Koewacht, Clinge/De Klinge en bij Sint Anna ter Muiden. Dit was voor zowel civiele redenen, als om troepenverplaatsingen over de grens mogelijk te maken. Op wisselende afstanden, tussen de 500 en 3.000 meter, werden er schakelhuisjes (voor de stroomvoorziening) en wachthuisjes (voor de soldaten) gebouwd, en soms zelfs een kleine wachttorens, zoals bij grenspaal 319. Deze grensposten waren veelal uitgerust met grote schijnwerpers, zodat de Duitsers het tussenliggende gebied goed in de gaten konden houden.

Waar woningen te dicht op de grens stonden, moesten deze worden afgebroken. Ook ging de draad dwars door schuren en velden. In de weg staande bomen werden afgezaagd. Aan de Belgische zijde werd er ook nog een patrouillepad aangelegd, voor een goede beveiliging van de draad. Omdat er desondanks nog geregeld mensen de grens wisten te passeren, stelden de Duitsers ook een grenszone in van enkele honderden meters, waarbinnen het verboden was zich op te houden. Met name in (Belgisch) Koewacht werden inwoners daar de dupe van, zoals de bewoners van de Kerkstraat die moesten evacueren.

Dit dorp werd door de dodendraad sowieso in tweeën gesplitst. Hierdoor werd het voor de Nederlandse katholieken onmogelijk om nog naar hun kerk in het Belgische deel van het dorp te gaan. De Duitsers kwamen de kerkgangers echter tegemoet door op zondagochtend een opening te maken, waardoor de kerkgangers tussen twee rijen Duitse militairen naar de kerk konden gaan. Toen een jaar later bleek dat de kerkgangers ook gebruikmaakten om te communiceren door onder de kerkbanken briefjes achter te laten, werd er snel weer een einde gemaakt aan deze uitzondering.

De draad werd zo dicht mogelijk op de landsgrens gebouwd, om zo min mogelijk 'niemandsland' te laten ontstaan. Dat lukte niet overal. In een enkel geval werd de grens uit pragmatische overwegingen enigszins 'verlegd', zoals bij het Belgische Sint-Laureins. Hier kwamen een aantal Belgische gezinnen in een soort niemandsland terecht, ingeklemd door enerzijds 'den elektriken draad' en anderzijds door het eveneens goed bewaakte Leopoldkanaal. Nadien werd de draad naar het

Afbeelding links

Duiker onder de Braakmanstraat, vermoedelijk ook gebruikt om illegaal de grens te passeren en daarmee de dodendraad, die boven op de weg liep.

Afbeelding rechts

Kunstwerk in Boekhoute, ter herinnering aan de dodendraad.

kanaal verplaatst en zaten de bewoners nog steeds klem, maar wat minder dan in de vorige variant. Dit gebiedje werd 'Klein-België' genoemd. Rieks Soepenbergh, uit Middelburg, maakte er in 2004 een documentaire over.

Illegale grenspassages

Op verschillende manieren trachtten mensen de draad te passeren. Soms met trapjes en houten ladders, soms door er een tapijt overheen te gooien. Ook werden regentonnen ingezet, waarvan de onder- en bovenafdekking was verwijderd. Toen deze wijze van ontsnappen bekendheid kreeg, werden mensen die zich in de grensstreek ophielden met een regenton al bij voorbaat gearresteerd. Ook werden er illegale houten 'passeursramen' gebruikt, om de draden middels een niet-geleidbaar houten frame uit elkaar te duwen zodat men ertussendoor kon kruipen. Zonder gevaar waren deze middelen zeker niet.

Naar schatting zijn er in die paar jaar circa duizend mensen bij de draad overleden. Soms door het verkeerd inschatten van risico's, maar ook door de haast en angst om opgemerkt te worden of een ongecontroleerd manoeuvre. Het leeuwendeel van deze mensen werd geëlektrocuteerd, maar naar schatting een kwart van hen werd neergeschoten bij de grens. Dit waren niet alleen Belgische en Duitse deserteurs die naar Nederland wensten te ontsnappen, maar ook vluchtelingen, smokkelaars en grensbewoners die per ongeluk met de elektriciteit in aanraking kwamen. Er stond 2.000 volt op de draad en elektriciteit was toentertijd nog geen wijdverbreid fenomeen. Er zijn verschillende verslagen en rapporten (en zelfs foto's) bekend die beschrijven hoe gruwelijk een elektrocutie was. Slachtoffers raakten veelal ernstig (zwartgeblakerd) verbrand of verminkt en in enkele gevallen waren er zelfs paarsachtige vlammen te zien. Ongeveer tien procent van het aantal gesneuvelden viel aan Nederlandse zijde. Hier betrof het uitsluitend

elektrocuties, want het was Duitsers verboden te schieten in Nederlandse richting (over de grens heen).

Opnieuw zichtbaar

Na de oorlog werd de draad snel ontmanteld. Bewoners konden de draden gebruiken als afrastering voor het vee en dergelijke. De houten palen (en wachthuisjes) werden vooral gebruikt om thuis de kachel op te stoken (de oorlog eindigde in november). Hierdoor werden in rap tempo alle sporen uitgewist en leek het enige jaren later alsof deze geschiedenis er nooit was geweest. Met name in de aanloop naar de herdenking van 100 jaar Dodendraad zijn er veel activiteiten georganiseerd, van lezingen tot aan projecten om deze geschiedenis ook in het grenslandschap weer beleefbaar te maken. Bij het grensdorp Clinge (Nederland) - De Klinge (België) is er een deel van de oude grens met draadversperring teruggebouwd. Bij de Braakmanstraat ten zuiden van Philippine is er zelfs een wachttoren gereconstrueerd en bij Boekhouterhaven een kunstwerk geplaatst dat refereert aan de porseleinen isolatoren van de draad. Ook zijn er in 2018 door scholieren en bewoners langs de gehele strook bloembollen geplant, waardoor in de lente een zee aan krokussen de verborgen geschiedenis weer (tijdelijk) blootlegt. Ook buiten Zeeland zijn er reconstructies en monumenten geplaatst zoals bij Maasmechelen en Sippenaken (grens met Limburg). Het Nederlandse Openluchtmuseum in Arnhem heeft inmiddels een stuk grens met dodendraad gereconstrueerd en in de collectie opgenomen. De dodendraad is dan ook een belangrijke getuigenis van een belangrijke internationale oorlog die van grote invloed is geweest op de hele twintigste eeuw én een voorbeeld van hoe rimpelingen in de internationale politiek middels de grens direct doorwerken in het dagelijks leven van de lokale bewoners.

David Koren

Leerlingen motiveren voor restauratiebouw

Afbeelding

Leerlingen krijgen bij het Oude Manhuis in Goes uitleg van de uitvoerder van het ROP-project.

De ROP-coördinator geeft iedere vrijdag praktijkinstructie aan leerlingen die volgend jaar een vervolgopleiding gaan kiezen. Het gaat om leerlingen van een praktijkschool en van de entreepopleiding.

De leerlingen worden vaardigheden aangeleerd, zoals het nauwkeurig afschrijven van een werkstuk, het op de goede manier omgaan met een zaag, het werken met een houtbeitel enzovoort. Wanneer ze die vaardigheden onder de knie hebben, gaan ze steeds meer werkzaamheden uitvoeren die ze kunnen toepassen op een bouwplaats, zoals het maken van houtverbindingen.

De coördinator maakt van de gelegenheid gebruik om bij deze aankomende leerlingen de restauratie van gebouwen onder de aandacht te brengen. Zo zijn ze naar een nieuwbouwproject en een ROP-project in Goes geweest, om daadwerkelijk de verschillen te zien tussen een nieuwbouwhuis en het restaureren van een monumentaal pand.

Oude Manhuis in Goes

Tijdens de rondleiding op het ROP-project Oude Manhuis in de Zusterstraat in Goes, vertelde de uitvoerder, Mark Geuze van Bouwgroep Peters, wat er allemaal gerestaureerd is aan het gebouw en de manier waarop dit is gedaan: "Restaureren is het zoveel mogelijk intact laten van het

monument en het zoveel mogelijk gebruik maken van de originele materialen."

Metselwerk herstellen

Mark legde uit dat wanneer metselwerk wordt hersteld, er eerst gekeken moet worden naar de samenstelling van de nieuwe mortel. Die mag niet dichter (harder) worden dan de bestaande mortel van het omringende voegwerk. Op die manier kan vocht dat naar buiten komt door de voegen naar buiten gaan, en niet door de stenen. Wanneer vocht via de stenen naar buiten komt kan het voorkomen dat de stenen scheuren. Stenen filteren namelijk het vocht zodat zouten, ontstaan door de uitbloei van sulfaten, achterblijven en zich ophopen in de stenen. Wanneer de zouten door regenwater weer nat worden, zetten ze uit en kunnen de stenen scheuren.

De leerlingen vonden het een leerzame excursie. We hopen dat hiermee de interesse is gewekt voor het restauratievak.

Vondst voor het voetlicht

Een opgeviste laatmiddeleeuwse (?) ankersteen uit Breskens

Afbeelding
Opgeviste ankersteen van Bentheimer zandsteen aangeland in Breskens, thans in Bevrijdingsmuseum Zeeland

Detail
Steenhouwersmerk op de ankersteen | foto's Frans Mol

Eind 2017 werd door een Breskense visser een rechthoekige ruw bekapte ankersteen van Bentheimer zandsteen met de resten van een ijzeren bevestigingspunt aangeboden aan de auteur. De steen - circa 1,55 x 0,63 x 0,31 meter, gewicht circa 650 kilogram - was twintig jaar geleden door de Zeebrugge 80 opgevist in de zuidelijke Noordzee of het Engels Kanaal en in Breskens aangeland.

Zeemijnanker of tonsteen

Al snel was duidelijk dat het om een ankersteen ging, een zware steen die als anker diende voor een klein vaartuig, boei of ton en dergelijke. Bentheimer zandsteen was daarvoor bijzonder geschikt omdat de poreuze steen verzadigd met water nog zwaarder werd. Eerst werd gedacht aan een ankersteen van een zeemijn en is de steen overgedragen aan het Bevrijdingsmuseum Zeeland. Naderhand bleek echter dat in WO1 en WOII de Bentheimer steengroeves gesloten waren.

Natuurstenen ankerstenen voor betonning (tonstenen) uit de achttiende en negentiende eeuw hebben afwijkende afmetingen (korter en hoger) en vanaf 1853 kwamen deze uit de steengroeve van het Belgische Écausines (Escosijnse steen). Blijkens archiefonderzoek leverden tussen 1590 en 1853 hoofdzakelijk de Bentheimer groeves zulke stenen aan de Nederlanden.

Voetmaat en merk

Een opvallend kenmerk is dat in de zeventiende eeuw de Bentheimer voetmaat 29,8 centimeter was, maar dat men in de Nederlanden levering

in een voetmaat van 31,4 centimeter verlangde. Dat komt redelijk overeen met de maten van de Breskense steen, die ongeveer 31 centimeter of een veelvoud daarvan bedragen. Op de steen is een merk ingehouwen. Vergelijking met bekende en gepubliceerde steenhouwersmerken plaatst het merk in de buurt van merken met een datering tussen 1450 en 1550. Uit Nederland zijn verder geen Bentheimer ankerstenen bekend. Gezien de afmetingen van de steen is het waarschijnlijk dat de Breskense steen een zeventiende-eeuwse Bentheimer tonsteen betreft. Het is echter ook mogelijk dat de tonsteen uit de periode tussen 1450 en 1550 stamt, waarbij de Nederlandse voetmaat werd gebruikt. Daarover bestaan helaas geen archivalia. Verder onderzoek is nodig om hierover duidelijkheid te krijgen. Zo heeft de schenker van de steen vermeld dat aan de onderzijde nog een tweede merk aanwezig zou zijn. Daarnaast zou de samenstelling van het gebruikte ijzer een licht kunnen werpen op herkomst en datering. Budget daarvoor ontbreekt tot nog toe. Ook verdient de ankersteen een plaats waar deze beter tot zijn recht komt.

Frans Mol
Rijkswaterstaat Zeeland, hydrograaf

ERFGOEDallerlei

Erfgoed Zeeland kan geen aanvullende informatie verstrekken over de verkoop van verschenen publicaties.

BOEKEN EN EENMALIGE UITGAVEN

Nico A.A. Baakman. *De rechte weg. Bedrieglijk bestuur, mind management en falende rechtspraak bij het gedwongen vertrek van een burgemeester* (Maastricht: Nico A. A. Beekman, 2020) 650 pag.; ill., foto's. Beschouwingen rond

de verwikkelingen van het vertrek van de burgemeester van Middelburg Spar van der Hoek in 2000, nadat deze pas in juni 1997 was aangetreden. De auteur bericht in zeventien hoofdstukken - veelal van subjectieve invalshoek voorzien - over deze bestuurscrisis in Middelburg, die de regionale media jarenlang in zijn greep hield.

Jacques Cats. *Mensen en monumenten in Middelburg. Met special Lange Jan* (Middelburg: Jacques Cats, 2020) 119 pag.; ill., foto's, tek. In dit boek vertellen eigenaren, bewoners, beheerders en andere betrokkenen bij monumenten in

de stad hun verhaal, hetgeen allerlei wetenswaardigheden en weetjes oplevert. Naast het stadhuis, de abdij en de graanbeurs komen ook allerlei andere monumenten en zelfs mensen aan bod, zoals de Magirus van de stadsbrandweer, gids Willem van de Broeke en natuurlijk tal van huizen en huisnamen. Bevat een katern met een special over de Lange Jan.

Raymond Fagel. *Cristóbal de Mondragón (1514-1596). De goede Spanjaard uit de Opstand* (Zierikzee: Stichting Stadhuis-museum Zierikzee, 2020) 93 pag.; ill., foto's. Uitgave ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Stadhuismuseum Zierikzee van 9 april t/m 1 november 2020. Commandant De Mondragón wordt gezien als 'de goede Spanjaard' uit de tijd van de

Opstand, die Zierikzee innam voor Philips II. In deze biografie beschrijft de Leidse hoogleraar Fagel het leven van deze commandant in een zestiental kleine hoofdstukken, van zijn jeugd tot zijn dood. De nadruk ligt hierbij op zijn leven en werk in de Nederlanden, over de eerste jaren van de Opstand, de belegering van Middelburg, de verhouding tussen Van Oranje en Mondragón, ruzies rond Breda, het beleg van Zierikzee en de belegering van het kasteel van Gent. Met dankwoord, lijst van gebruikte afkortingen, eindnoten en illustratieverantwoording.

Johan Francke. *Seneca die was trouwhertige. Brieven en een schoonschrift van Zeeuws VOC-personeel (1780-1781).* Deel VIII in de reeks PPF (Middelburg: ZB|Bibliotheek van Zeeland, 2020) 80 pag.; ill., foto's, krt., plattegr., grav. Achtste deel in de

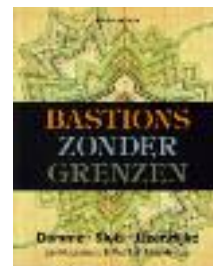
PPF-reeks (Perfectum-Praesens-Futurem) van ZB, ditmaal gewijd aan een tiental brieven en een schoonschrift die alle digitaal ontsloten zijn via de ZB-site zeeuwpost.nl. Deze zijn alle van VOC-personeel, afkomstig uit Bengalen uit de tijd van de Vierde Engelse Oorlog. In het najaar van 1780 verstuurden de VOC-dienaren Gregory Herklots, Jacob Eilbracht en H.F. Klagwitz vanuit Hougly in Bengalen brieven naar huis en zweette de kleine Jacob Smit begin 1781, aan boord van een VOC-schip, in zijn schoonschrift op de Nederlandse spelling. Hun schrijven zou nooit aankomen, want het werd na het uitbreken van de oorlog door de Britten in beslag genomen. In deze uitgave wordt de inhoud van deze privé-correspondentie en de daarbij horende achtergrondinformatie samengebracht. Er kan worden kennisgenomen van de familieperikelen van Gregory Herklots, de illegale handel in bier van Jacob Eilbracht, het onheilsbericht dat de vader van de overleden Antonij Cornelis Cramer kreeg en de vorderingen van Jacob Smit in het schrijven van de Nederlandse taal. Met transcripties van brieven en lijst van gebruikte bronnen.

Ronald Guldenmund et al. *De Vergenoeging, een sociëteit in het hart van Middelburg. Uitgegeven ter gelegenheid van het 225-jarige bestaan* (Middelburg: Sociëteit de Vergenoeging, 2020) 266 pag.; ill.,

foto's, grav. tek. Deze jubileumuitgave bevat

de geschiedenis van de vereniging, maar ook een kijk achter de schermen bij de vereniging en de grote stadsgeschiedenis van Middelburg. De vele auteurs schrijven elk een biografisch portret van een bekend lid. Het voorwoord is van de hand van burgemeester Bergmann. In de eerste hoofdstukken wordt ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van de sociëteit, waarna per periode van circa dertig jaar of langer de geschiedenis wordt weergegeven. Aparte hoofdstukken zijn er over de bekendste leden, de bouw- en bewoningsgeschiedenis van het huidige pand De Baron Chassé in de Gortstraat en een afsluitend hoofdstuk waarin de komst van dames in de Sociëteit en het horecagedeelte aan bod komen.

Jan Hutsebaut en Pieter Lombaerde (red.), *Bastions zonder grenzen. Damme, Sluis, IJzendijke* (Gorredijk: Sterck & de Vreese, 2020) 239 pag.; ill., foto's, tek., krt., plattegr., grav. Damme, Sluis en IJzendijke lagen

eeuwenlang in de vuurlinie. Een team van auteurs onder redactie van Hutsebaut en Lombaerde schreef over de geschiedenis van de verdedigingswerken in deze regio. De vele plannen, tekeningen, gravures en schilderijen tonen het meesterschap van de militaire bouwheren. Pieter Lombaerde beschrijft de bastions van Damme tot Breskens in de periode 1600-1814. Bruno Cromer schrijft over de militaire en politieke situatie vanaf de zestiende eeuw. Harold van Damme neemt IJzendijke onder de loep in: Vestingen, schansen en linies in Zeeuws-Vlaanderen. Caroline Terryn en Robrecht Pillen beschrijven Damme en Arco Willeboordse en Jan Hutsebaut nemen Sluis voor hun rekening. Bevat woordenlijst over vestingbouw, bibliografie, register en summary.

Gerhard de Kok. *Walcherse ketens. De trans-Atlantische slavenhandel en de economie van Walcheren, 1755-1780* (Zutphen: Walburg Pers, 2020) 255 pag.; ill., foto's. Herziene, ingekorte bewerking van de handelseditie van het proefschrift dat eerder in *Zeeuws*

Erfgoed nr. 1 (2020) werd besproken. Hoofdstuk 7 van de dissertatie ontbreekt in deze uitgave.

G.J. Kouwen. *Pinkas Zierikzee... Joods leven op Schouwen-Duiveland in de 19e eeuw* (Goes: Paard van Troje, 2020) 377 pag.; ill., foto's, tek., tab. Ingekorte en bewerkte samenvatting van een promotieonderzoek aan de FPTR in Brussel naar de joodse gemeenschap te Zierikzee en Schouwen-Duiveland, die van circa 1791 tot 1921 bestond. Met een inleiding over het onderzoek naar de mediene, methodiek en opzet van de studie. De auteur

gaat in op tien onderwerpen zoals Joods-zijn, geboorte en besnijdenis, huwelijk en echtscheiding, Tsedaka en armenzorg, Bar/bat mitswa, onderwijs, overlijden, cultuur, politiek, economie en religieus leven.

Met samenvatting en conclusies, lijst van afkortingen, namenlijst, gebruikte bronnen en literatuuroverzicht.

Jan Nuboer, Michiel Adriaenszoon de Ruyter. Luitenant-Admiraal Generaal van Holland en West-Friesland (Den Haag: Stichting Michiel de Ruyter, 2019) 140 pag.; ill., foto's, tek., krt, grav. Nuboer geeft vanaf 2012

lezingen over De Ruyter bij de jaarlijkse herdenking van de bevrijding van Hongaarse predikanten door de luitenant-admiraal. De bundel bevat artikelen over de laatste reis van De Ruyter (uit *Marineblad*) en lezingen over de bevrijdingsactie van de Hongaarse predikanten, de thuisreis van de vloot in 1676, de bemanning van De Ruyter, een lezing over de mens De Ruyter en een lezing over het bezoek van de paus aan Debrecen in 1991 (waar een standbeeld van De Ruyter staat), een lezing over de gevangenen predikanten en een over het leven van de galeislaven.

TIJDSCHRIFTEN

Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 29/3 (2020) 81-124, 1-8.

Lo van Driel, 'Beversluis alias Reinier Bloemert. Over Paul van Rhoon alias Beversluis' (letterkunde); Martien Beversluis (Reinier Bloemert); Peter Maas, 'Is behoud van Kruipeend moerasscherm voor Zeeland teveel gevraagd?' (Kruipeend moerasscherm; natuurbescherming); Gerhard de Kok, 'Gruwelijke gebeurtenissen op het slavenschip *Middelburgs Welvaren*.' (slavenhandel; Middelburgsche Commerce Compagnie; verzekeringen); Gerrit Schoenmakers, 'Ad van 't Veer, een programmeur met een roeping' (Festival Nieuwe Muziek; Ad van 't Veer; Stichting Nieuwe Muziek).

Nehalennia. Archeologie, cultuurhistorie, streektaal en volkscultuur van Zeeland en Goeree-Overflakkee 209 (2020) 1-36. Peter Vleugel, 'het geslacht Keldermans (3)' (Bouwkunst; Gotiek; Architectuur; Keldermans); Jan Midavaine, 'Mummie Gries' (Veere; mummies; katten); Jaco Simons, 'Walcherse plaatsnamen aan de Chinese kust' (Walcheren; toponiemen; China); Gerard van de Velde, 'Een gedwongen transport voor de Wehrmacht' (Duitse militairen; geschiedenis; Wereldoorlog II).

HEEM- EN OUDHEIDKUNDIGE BLADEN

Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland

Stad & Lande, juni 2020

Hans van Felius, 'Huis Grol in Renesse'; Jeroen Padmos, 'Christóbal de Mondragón. De goede Spanjaard uit de Opstand'; Ineke van den Broek, 'De Spaansche Griep heerscht. Hoesters past op'; Adri M. Leijdekkers, 'Herinneringen aan Max Dendermonde'; Ilja Mostert, 'De kastanjeboom van Zierikzee'; Rinus van Langeraad KAZ, 'Het Groene Kruis: allen voor allen'; Leen Schouls, 'Penning van de Amsterdamsche Maatschappij tot Redding van Drenkelingen aan Johannes Roskam'; Jeroen Padmos, 'Wie bin dat noe?'

Heemkundige Kring Walcheren

De Wete, 2020, 3

Aad de Klerk, 'Burgerweide. De weide van de burgers van Middelburg?'; Victor Enthoven, 'Spyware. Walcheren en de Keteloorlog, 1784'; Paulina van Molendroek, 'De wasmeisjes. Het Burgerweeshuis in Vlissingen (2)'; Walter Rullens, 'Het paard van de dokter'; Karel Meertens, 'Foxtrot in de achterkamer. De dansschool van Meeuse in Middelburg'; G.W. van Montfrans-Hartman, 'Het lichtste licht. Veere, daar moest je geweest zijn'; Leo Faase, 'Walcherse Weelde. Het Historisch Museum van Arnemuiden'.

Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Archief van Vlissingen

Den Spiegel, 2020, 3

Aafke Verdonk-Rodenhuis, 'De pest, een Zeeuwse kolonie, spoorstad Vlissingen en een apart object'; Ad Tramper, 'De Pest in het Vlissingen van 1666'; Geert Stroo, 'Zeeuwen in het Caribische Gebied, Tobago (Nieuw-Walcheren)'; Jules Braat, 'Spoorstad Vlissingen'; Niek Peters, 'Een apart object'.

Historische Vereniging Arnemuiden

Arneklinken, juni 2020

Piet Feij, 'Kleverskerke in de tijd van koning Willem II (6)'; Leen Schouls, 'Museumbericht: Dokter J.W. Loysen Dilliié, arts te Arnemuiden in besmettingstijd'; Leen Schouls en Dick Joosse, 'Museumbericht: De restauratie van een hoogaars'; Joost Adriaanse, 'De bewoners van de Langstraat (n/w) (6) in de vijftiger jaren'; De redactie, 'Een werf zonder tekeningen'; Bram de Bree, 'Archeologierubriek'.

Vereniging Vrienden van het Historisch Museum De Bevelanden

De Spuije, zomer 2020

Albert L. Kort, 'De "Ordehandhavers" van Goes deel II'; Hester van Rees, 'Expositie "De originele Randjes"'; Frank de Klerk, 'De vesten van Goes'; J. de Jonge, Nieuwerkerk, 'Een kasboek lopend van 1 maart 1900 tot 1 maart 1901'; Gerard van der Wal, 'De Coöperatieve arbeidersvereniging Cats Algemeen Belang'; Frits de Kaart, 'Een oudheidkundige vereniging'; Cock van den Wijngaard, 'Boekbespreking: Van de Putte, een realist met visie'.

Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen

Tijd|Schrift, 2020, 3

Michiel Verweij, 'Enkele opmerkingen m.b.t. de Sint-Janskerk in Sluis'; Geert Stroo, 'Een gemeentewapen voor Schoondijke'; André Bauwens, 'Katholieke emancipatie in een liberaal bolwerk van protestantse huize. Gemeentepolitiek in Aardenburg in de jaren twintig van de vorige eeuw'; Jaap Schijve, 'Het zwembad in Sluis in 1939 en de joodse vluchtelingen'; André Bauwens, 'Een foto uit vervlogen dagen'; Marja de Groote, 'Versoepelen'; Jaap Schijve, 'Het dialect in West-Zeeuws-Vlaanderen'.

Oudheidkundige kring 'De Vier Ambachten'

Bulletin, 2020, 3

Marieke Burgers, 'Herman G. Burgers. Eerste directeur van de Ambachtsschool te Hulst en architect'.

Stichting Heemkundige Kring Sas van Gent

Kroniek 2019, nr.50

Fr. Puylaert, 'Ram koers op de suikerloodsen'; J. van Hecke, 'Uit de kranten van 1918'; J. van Hecke, 'Uit de kranten van 1919'; H. van Vucht, 'Verslag overlijden Goos Wulffaert, in Indië. Actie op 7 nov. 1947, door Sergeant H. van Vucht opgetekend op 18 nov.'; R. Slock, 'Oorlog in Sas van Gent. Hoe het begon en hoe het eindigde'; Miriam van Leemput, 'Een onopvallend huisje'; F.L.L. Tombeur, 'Over het afdammen van de Schelde'; M. de Vleeschauwer, 'Sint-Janscapelle in de Albertpolder te Sas van Gent. Een zeer bijzondere archeologische site'; Piet Hamelink, 'De luiddokken in Sas van Gent'; K. Wielemaker, 'Het veulentje bij de SGB'.

Heemkundige Vereniging Terneuzen

Nieuwsbrief, juni 2020

De redactie, 'Struikelstenen in Terneuzen'; José van Houdt, 'Courtine', een oude naam voor stadsvernieuwing in de Nieuwstraat te Terneuzen'; José van Houdt, 'Het verhaal achter een in 1903 verstuurd ansichtkaart'; De redactie, 'Oorlogsslachtoffers in WO-II op de algemene begraafplaats te Zaamslag'; Arthur J. Neve, 'Het verzamelpark in Compiègne tijdens de Tweede Wereldoorlog'.

UITGELICHT

In *Tijdschrift* (2020, 3) schrijft André Bauwens het artikel: 'Katholieke emancipatie in een liberaal bolwerk van protestantse huize. Gemeentepolitiek in Aardenburg in de jaren twintig van de vorige eeuw'.

De laatste decennia van de negentiende en de eerste van de twintigste eeuw worden in Aardenburg, zoals in heel Nederland, gekenmerkt door de katholieke emancipatie. Parallel hieraan komt de arbeidersbeweging in opkomst. Katholieken, protestanten en onkerkelijken scheppen een eigen leefwereld met aparte scholen, verenigingen en politieke partijen. In 1906 constateert het katholieke orgaan *Zelandia* nog over Zeeuws-Vlaanderen, dat: "aldaar het liberalisme, schoon in de minderheid, meerderheid is in alle mogelijke colleges, dank zij - natuurlijk! - den beginselloosen stembussteun door katholieken steeds aan liberale kandidaten verleend". Als voorbeeld wordt Aardenburg belicht, waarvan meer dan de helft van de bevolking katholiek is, maar waar de burgemeester liberaal is, er maar twee van de zeven raadsleden katholiek zijn, er op de openbare school van de vijf onderwijzers er slechts één katholiek is en het bestuur van het Burgerghasthuis en het Weeshuis ook praktisch helemaal uit liberalen bestaat. In de erop volgende jaren veranderen de politieke verhoudingen nauwelijks: de liberalen, die overigens veelal van protestantse huize zijn, blijven de dienst uitmaken. Dat Nederland nog geen algemeen kiesrecht kent helpt niet om de zaken te veranderen. Alleen mannen die aan bepaalde criteria voldoen mogen stemmen, en voor veel katholieke mannen liggen die eisen veel te hoog. Maar in 1917 wijzigt de stembusuitslag, als het algemeen mannenkiesrecht wordt ingevoerd. Vrouwen kunnen trouwens pas in 1923 stemmen voor de gemeenteraad.

Langzamerhand verandert het patroon. In 1924 wordt in Aardenburg de katholieke burgemeester Th. Overmaat benoemd, wat voor de nodige ophef onder de protestanten zorgt. Een roerige tijd breekt aan voor Aardenburg, gekenmerkt door het getouwtrek om het beheer van de rijke gast- en weeshuisgoederen. Het Burgerghasthuis en het Burgerweeshuis worden hoofdzakelijk door protestanten bestuurd. In 1925 veroorzaakt echter een brief van de enige katholieke regent van het Burgerghasthuis, G. Wijffels, flinke beroering. Hij vindt dat het gasthuis - bestemd voor de on- en minvermogene inwoners van Aardenburg - niet aan zijn bestemming voldoet. Het regentencollege wil veel kapitaal steken in modernisering, om zo onder andere meer particuliere patiënten van elders te trekken. Volgens Wijffels moeten aan zo'n vernieuwing buitensporig veel kosten gependend worden en is het beter de Aardenburgse patiënten uit te besteden aan ziekenhuizen in België en op Walcheren. Het geld dat aan modernisering besteed zou moet worden, kan dan ten goede komen aan de minvermogenen van Aardenburg. Omdat er wel zorg moet blijven stelt hij voor twee wijkzusters aan te stellen. Het jaarlijks

inkomen van het gasthuis kan dan uitgegeven worden aan geneeskundige behandeling voor alle behoeftige patiënten, ook zij die zorg in een ziekenhuis nodig hebben en aan ouden van dagen die behoefte hebben aan een onbezorgde oude dag. Onverwikkelijke gebeurtenissen volgen, met ingezonden scheldbrieven in de krant door beide partijen.

In 1926 ontstaat er een nieuwe rel omdat een ingezonden brief aan de krant, ondertekend door wethouder De Wispelaere, nooit door deze geschreven zou kunnen zijn omdat hij daartoe helemaal niet in staat is. In de *Breskensche Courant* laten een aantal Aardenburgers weten: "dat het met de ontwikkeling van den Heer W. nu niet zoo bijster goed gesteld is" Je moet maar durven! Eindeloos geruzie, burgemeester Overmaat zou de brieveschrijver zijn, er worden zelfs een rechtsgeleerde en handschriftdeskundigen ingeschakeld om de brief te onderzoeken.

Het Burgerghasthuis aan de Oude Kerkstraat in Arnhemuiden | bron: Tijdschrift 2020, 3.

Enige tijd later zijn de rapen weer gaar! Tijdens een gecombineerde vergadering van de gemeenteraad en het College van regenten van het Burgerghasthuis wordt de katholiek W. van Vooren gekozen tot regent van het gasthuis. Een poging tot terugdraaien van de benoeming wordt door de Kroon afgewezen. Als gevolg van de politieke strijd tussen katholieken en protestanten worden de onderlinge tegenstellingen zo verscherpt dat het tot een economische boycot komt: katholieken kopen niet meer bij protestantse winkeliers en katholieke ambachtshuizen verliezen protestantse klanten.

De gemeenteraadsverkiezingen in mei 1927 brengen tussen katholieken en protestanten weer veel ellende. De conclusie van de katholieken is dat er fraude gepleegd moet zijn in een van de stemlokalen. Zij voelen zich zeer tekort gedaan en roepen op tot protest: 3.000 katholieken bezoeken een grote protestdemonstratie met toespraken, afgewisseld met muziek. Achter de schermen wordt onderzoek gedaan naar de onregelmatigheden tijdens de verkiezingen en het resultaat is dat er nieuwe verkiezingen moeten worden uitgeschreven. Na telling van de stembiljetten blijken de katholieken meer stemmen behaald te

hebben dan de andere drie partijen samen, maar door handig gebruik te maken van een toen bestaande regeling inzake restzetels krijgen zowel de antirevolutionairen als de socialisten een zetel in de raad. De uitslag is een unicum in het land, maar politiek Den Haag beseft nu dat dit niet kan en er wordt in 1928 een wetsontwerp in de Tweede Kamer aangenomen waaraan een artikel 100a is toegevoegd, het zogenaamde Aardenburgse wetje! Toch blijven de partijen elkaar met modder bekogelen, nu over de ongeregelheden die tijdens het stemmen zouden hebben plaatsgevonden, zoals het opzettelijk ongeldig maken van stembiljetten. Uiteindelijk wordt de Aardenburgse verkiezingskwesitie door de arrondissementsbank inhoudelijk behandeld: er is geknoeid met de biljetten maar het is niet te bewijzen wie de dader is. In de pers blijven de katholieken echter de gebeten hond. Het geschil om het Burgerghasthuis blijft ook nog de gemoederen bezighouden. In 1928 komt de *Breskensche Courant* echter met een verrassend bericht: alle goederen van het Burgerweeshuis en het Burgerghasthuis zullen onder de verschillende gezindten verdeeld worden. Het plan is ingediend 'ter beëindiging van den strijd in de gemeente'. Er wordt vergaderd met de arbesturen en een verdelingsplan wordt opgesteld en notarieel uitgewerkt. Uiteindelijk wordt met algemene stemmen besloten tot opheffing van het Burgerghasthuis en het Burgerweeshuis en kan er gewerkt worden aan de verdeling van de bezittingen. Na de opheffing en de verdeling is de angel uit het conflict tussen katholieken en protestanten. Toch duurt het nog tientallen jaren voordat de verhoudingen zijn genormaliseerd. Er is te veel gebeurd en er zijn te veel mensen beschadigd.

Meldpunt Erfgoed Zeeland

Via het Meldpunt kun je een melding doen over gebouwd, landschappelijk en archeologisch erfgoed in Zeeland. Het kan gaan over een archeologische vondst of over bedreigd, ondergewaardeerd of onbekend gebouwd of landschappelijk erfgoed.

Alle meldingen worden besproken in Netwerk Erfgoedorganisaties. Een archeologische vondst blijft je eigendom, maar moet soms beschikbaar blijven voor nadere bestudering. Dit zal dan gedaan worden door een van de archeologen van Erfgoed Zeeland.

Meer informatie? Kijk op erfgoedzeeland.nl/meldpunt.

MONUMENTaal

Een moeder in Schouwse dracht treurt om de dood van haar zoon. De zoon symboliseert de Tien van Renesse, verzetsstrijders uit Schouwen-Duiveland die in december 1944 door de Duitse bezetter ter dood werden veroordeeld. Op 10 december 1944 werden negen van hen bij de ingang van slot Moermond opgehangen. Een zwaargewonde tiende verzetsman werd kort na zijn overlijden eveneens opgehangen. Het monument aan de Oude Moolweg in Renesse, van de Amsterdamse beeldhouwer Jan Havermans, werd op 4 mei 1949 onthuld en is geadopteerd door de plaatselijke basisschool 't Staepel'of.

